

บทที่ 3

ความยืดหยุ่นและความอะลุ่มอล่วยในระบบการควบคุมกำลังคนและการบังคับใช้

หลังจากการเสียดวงศรียุทธศาสตร์ครั้งที่ 2 ภาวะความไม่สงบของบ้านเมืองทำให้เกิดความจำเป็นที่ผู้ประกอบการจะต้องรวบรวมไพร่ที่กระจัดกระจายและเรียกขวัญให้กลับคืนมาในหมู่ประชาชนในขณะสร้างบ้านเมืองใหม่ อุปสรรคสำคัญที่ทำให้สถานการณ์เลวร้ายลงคือ การแตกแยกเป็นก๊กเป็นเหล่า ต้องปราบกบฏภายในและรบพุ่งกับศัตรูภายนอกคือพม่า มีสงครามใหญ่หลายครั้ง เมื่อกำลังคนยังคงเป็นทรัพยากรที่สำคัญที่สุดในขณะนั้น การรวบรวมกำลังคนและการจัดระเบียบการควบคุมคนจึงเป็นสิ่งจำเป็นและสำคัญอย่างยิ่ง ในขณะที่พระมหากษัตริย์ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ทรงมีภาระในการบูรณะฟื้นฟูโดยนำแบบอย่างขนบธรรมเนียมในสมัยอยุธยามาใช้ เป็นการสืบทอดต่อมาถึงลักษณะการปกครอง ขนบธรรมเนียมประเพณี และระบบการควบคุมกำลังคน

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงจัดการควบคุมกำลังคนให้คงเป็นไปตามระบบระเบียบเดิมพิจารณาจากกฎหมายที่ประกาศใช้ในสมัยรัชกาลของพระองค์ กฎหมายตราสามดวงซึ่งรวบรวมและชำระจากกฎหมายเก่าในสมัยอยุธยา และพระราชกำหนดใหม่หลายฉบับประกาศใช้ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2325 เป็นต้นไป แสดงให้เห็นระบบการควบคุมกำลังคนที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงพยายามวางกรอบไว้ให้เป็นระเบียบ แต่จากการวิเคราะห์เห็นได้ว่าระบบนี้เป็นระบบที่ยืดหยุ่นและมีลักษณะอะลุ่มอล่วย ทั้งนี้อาจพิจารณาได้เป็น 2 ประเด็น คือ

1. กฎหมายที่บัญญัติไว้เพื่อวางระเบียบกฎหมายเกณฑ์ ในระบบการควบคุมกำลังคนมีลักษณะยืดหยุ่นในตัวของกฎหมายเอง
2. แม้ว่าจะมีตัวบทกฎหมายซึ่งวางระเบียบและกฎหมายเกณฑ์และบทลงโทษสำหรับการละเมิดระบุไว้อย่างชัดเจน แต่ในภาคปฏิบัตินั้นทางการมิได้เข้มงวดกับการบังคับใช้เพราะเมื่อเกิดคดีขึ้นมักจะมีการผ่อนผันกฎหมายข้อบังคับต่าง ๆ ในลักษณะของการอะลุ่มอล่วยให้ทั้งมูลนายและไพร่ในกรณีต่าง ๆ

ในเมื่อลักษณะยืดหยุ่นและอะลุ่มอล่วยปรากฏชัดทั้งในการวางระเบียบกฎเกณฑ์และทั้งการบังคับใช้ จึงอาจสรุปได้ว่าในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นจุดมุ่งหมายใหญ่ของรัฐบาลก็คือการวางกรอบของระบบการควบคุมกำลังคนไว้ให้เป็นระเบียบเป็นหลัก และมีได้ฟังเสียงในรายละเอียดกฎเกณฑ์ปลีกย่อยจนเกินไปตราบเท่าที่จะไม่กระทบกระเทือนผลประโยชน์ซึ่งรัฐพึงได้จากกำลังคน

ลักษณะความยืดหยุ่นของระบบการควบคุมกำลังคน

1. ความยืดหยุ่นของกฎหมาย

กฎหมายตราสามดวงในส่วนที่เกี่ยวกับการควบคุมกำลังคน มีข้อนำส่ง เกิดดังนี้

ก. พระราชกำหนดใหม่ซึ่งประกาศใช้ในสมัยรัชกาลที่ 1 นี้ มักจะกล่าวถึงความสำคัญหรือมีใจความทำนองเดียวกันกับพระราชกำหนดเก่าซึ่งมีอยู่แล้วและระบุปีจุลศักราชไว้ด้วย เช่น พระราชกำหนดใหม่ 48 และพระราชกำหนดเก่า 21 ว่าด้วยการลงโทษไพร่หลวงที่หนีไปเป็นไพร่ล้ม และลงโทษผู้ชักจูงไพร่ไปถวายเจ้านาย¹

ข. บทบัญญัติที่ใช้ในการลงโทษผู้กระทำความผิดในส่วนที่เกี่ยวกับการควบคุมกำลังคนมีระดับของการลงโทษหลายระดับ คือในความผิดสถานเดียวกันไม่มีบทบัญญัติที่ตายตัวแต่มีระดับการลงโทษต่าง ๆ กัน ตั้งแต่โทษสถานหนักคือประหารจนถึงโทษสถานเบาที่สุดคือโทษภาคทัณฑ์ นับว่าเป็นความยืดหยุ่นอย่างมาก ตัวอย่างเช่น

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

¹ กรมศิลปากร, เรื่องกฎหมายตราสามดวง. (กรุงเทพมหานคร : อุดมศึกษา, 2521), หน้า 681, 734 นำส่งเกิดว่าไม่มีบทลงโทษเจ้านายที่รับไพร่หลวงไว้เป็นไพร่ล้มของตนเอง

มูลนายที่มีใต้เอาคนไปทำสงครามตามที่มีพระบรมราชโองการเกณฑ์ไพร่ แต่กลับเอา
ค่าจ้างหาประโยชน์ไว้ใส่ตนทำให้เสียราชการมีโทษ 8 สถาน คือ

ให้ฆ่าคนร้ายนั้นเสีย	1
ให้รับราชบาตแล้วเอาตัวลงหม้าย่าง	1
เรียกเอาเงินซึ่งเอาแก่ไพร่นั้นแวนคอประจารแล้วทวนด้วย ลวดหนึ่ง 25 ที	1
ให้เอาตัวออกจากราชการแล้วทวนด้วยไม้หวาย 25 ที	1
ให้ไหมสัตว์ขุน	1
ให้ไหมท้าวขุน	1
ให้ไหมลาหนึ่ง	1
ให้อูเบกกล้าภาคหัตถีไว้	1 1

ลักษณะการยึดหุ่นโทษในความผิดสถานเดียวกันดังกล่าวแล้ว แสดงให้เห็นความไม่เข้ม
งวดของการควบคุมกำสั่งคนและในภาคปฏิบัติ: ทำที่ปรากฏหลักฐานรัฐจะเลือกใช้การลงโทษขึ้นเบา
ที่สุดคือ โทษภาคหัตถีไว้เท่านั้น²

ศูนย์วิทยทรัพยากร จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

¹ กรมศิลปากร, เรื่องกฎหมายตราสามดวง. พระโยชการอาชญาหลวง, หน้า 475
และดู หน้า 483, 486-487, 490 และ 494.

² ดังรายละเอียดที่จะกล่าวถึงในตอนต่อไป

ความยืดหยุ่นอะลุ่มอล่วยในการลงโทษนี้มีปรากฏเป็นบทบัญญัติไว้ทั้งในกรณีที่มีมูลนายละเลยหน้าที่การควบคุมกำสรงคน และในกรณีที่ไพร่ผู้อยู่ใต้การควบคุมกระทำผิด หากไพร่หนีการควบคุมของมูลนายไปซุ่มซ่อนอยู่ในป่าหรือแอบแฝงอยู่กับเจ้าเมืองกรมการหรือขุนหมื่นหัวเมืองใด ๆ ทำให้ขาดราชการ มีโทษระบุไว้แต่เมื่อพิจารณาแล้วจะเห็นว่ากฎได้เปิดโอกาสให้ราษฎรกลับคืนมาคงหมู่คงกรมเดิม จึงระบุโทษในลักษณะผ่อนผันไว้ในพระราชกำหนดใหม่ พ.ศ. 2328 ดังนี้

1. ถ้าไพร่รู้กฎหมายและโทษแล้วกลับเข้ามาหามูลนายโดยดี ก็ให้มูลนายเรียกเอาทัณฑ์บนมีนายประกันไว้เพื่อป้องกันการหนีอีก และเอาตัวไว้ใช้ราชการต่อไป
2. ถ้าไพร่ยังคงหลบหนีอยู่นานมูลนายออกไปติดตามหาตัวแต่เข้ามามอบตัวกับมูลนายนั้นก่อนที่จะต้องมีการจับกุม จะได้รับโทษถูกเขียนยกหนึ่ง 30 ที แล้วให้มีนายประกันเรียกทัณฑ์บนไว้รับราชการต่อไป
3. ถ้าไพร่ยังคงไม่มอบตัว หลบหนีอยู่นานมูลนายจับตัวได้จะถูกเขียน 2 ยก 60 ที และคิดค่ามัดโทษสำคัญเท่ากับจำนวนวันที่หลบหนีไป¹

ทั้งนี้ เป็นนโยบายการติดตามไพร่หนีอย่างหนึ่ง ในขณะที่เพิ่งเริ่มตั้งบ้านเมืองใหม่และในระยะเวลายังยังมีการสงครามอยู่ ความอะลุ่มอล่วยในการลงโทษไพร่หนีมีอยู่เสมอ กฎหมายที่ประกาศใช้ในรัชกาลที่ 2 เปิดโอกาสให้ไพร่หนีกลับคืนมาคงหมู่คงกองหรือเลือกมูลนายใหม่ได้ก่อนที่จะมีการลงโทษหรือจับกุม² ซึ่งเป็นทำนองเดียวกับประกาศสักเลกในสมัยรัชกาลที่ 4 ดังจะกล่าวต่อไป

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

¹ กรมศิลปากร, เรื่องกฎหมายตราสามดวง พระราชกำหนดใหม่ 12, หน้า 721

² กรมศิลปากร, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ฉบับหอสมุดแห่งชาติ รัชกาลที่ 1 และรัชกาลที่ 2. (พระนคร : ศสังวิทยา, 2505), หน้า 382-386.

ค. การใช้งานโทรศัพท์และโทรศัพท์มือถือ ตามกฎหมายระบุไว้ว่า

...25 มาตราหนึ่ง มุขมนตรีเจ้าราชดิณฑน์ขุนหมื่นหัวพันล่ำเสมียรอนาพยาบาล มีสัมกำลังแลโทรศัพท์อยู่ในเมืองนอกเมืองแห่งใดใดท่านมิให้อามาใช้สอยในเรือนตนเลย ถ้าขุนนายต้องกะเกณฑ์ในราชการหลวงก็ให้โทรศัพท์โทรศัพท์ราชการซึ่งกะเกณฑ์นั้นเสียให้แล้วก่อน ถ้าขุนนายมีทำนุกำลังในเรือนนั้นน้อยและจะกระทำกรบ้านเรือนตนก็ให้ว่าวานโทรศัพท์ โทรศัพท์ไว้กระทำแต่ ณ. วันหนึ่งสองวันสามวันอย่าให้กักขังไว้ไยตราครุฑฯ ทำให้ได้ความเดือดร้อนยากแค้นเหมือนหนึ่งผู้คนในเรือนตน ถ้าขุนมนนายผู้ใดมิได้ทำตามพระราชบัญญัติท่านว่าผู้นั้นเสียด ให้ลงโทษด้วย 6 สถาน...¹

เป็นการเปิดช่องโหว่ให้ขุนนายใช้โทรศัพท์ทำงานส่วนตัวได้โดยไม่ผิดกฎหมาย และไม่จำกัดระยะเวลาการใช้งานเป็นที่แน่นอน

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

¹ กรมศิลปากร, เรื่องกฎหมายตราสามดวง พระราชกำหนดใหม่ 12, หน้า 721

ง. การเปิดโอกาสให้ไพร่ที่มีความทุกข์ยากและอดอยากขายตัวเป็นไพร่ทุกข์ยาก หรือ กึ่งทาสได้ เนื่องจากปรากฏว่าไพร่ที่ยากจนขายตัวเองเป็นทาสและมูลนายสักไพร่เป็นทาสเพื่อเป็น ประโยชน์แก่ตนเอง ทำให้รัฐขาดกำลังคนที่จะใช้ราชการหรือส่งส่วย¹ รัฐจึงออกกฎหมายห้ามซื้อขายลูกหมู่ ไพร่หลวง และไพร่ล้มเป็นทาส² และพยายามไล่ตัวลูกหลานหมู่ไพร่หลวงซึ่งขายตัวเป็น ทาสก่อน พ.ศ. 2331 คือปีที่ประกาศใช้พระราชบัญญัตินี้ โดยใช้พระราชทรัพย์เพื่อสักเป็นไพร่ที่ เรียกว่า "เลกการขาด" คือให้เป็นไพร่หลวงทำงานหนักขดไขกับเงินที่ไถไพร่นั้นมา³

¹ ทาสไม่ต้องหาราชการจะถูกเกณฑ์ใช้ในยามสงครามเท่านั้น ถึงแม้ว่าเป็นทาสประเภท ที่ส่งส่วยก็มีอิสระในการทำมาหากินส่งดอกเบี้ยยให้นายเงิน และส่งส่วยให้รัฐเป็นรายปีในอัตราที่ต่ำกว่าไพร่ทั่ว ๆ ไป ดู กรมศิลปากร, เรื่องกฎหมายตราสามดวง พระราชกำหนดเก่า มาตรา 48, หน้า 680 และ

กษย., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1208 เลขที่ 144 หมายถึงประกาศสักเลก และ จ.ศ. 1209 เลขที่ 160 บัญชีเลกกองนอกของพระยาศรีสุนทรเทพผู้ถึงแก่กรรม ชำระให้เป็นเลก ทำส่วยเงิน.

² เรื่องกฎหมายตราสามดวง, พระไอยการอาชญาหลวง 138, หน้า 514 และพระ- ราชกำหนดใหม่ 18, หน้า 730-731.

³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 730-731.

แต่อย่างไรก็ตามในขณะที่มีกฎหมายควบคุมไม่ให้ไพร่ขายตัวเป็นทาส รัฐได้ออกกฎหมายอนุญาตให้ไพร่ที่มีความเดือดร้อนเรื่องเงินจนต้องขายตัวเป็นทาสสามารถขายตัวเป็นไพร่ทุกชั้นยากได้ โดยให้หมูลนายและนายเงินรับรู้และรับผิดชอบในการควบคุมไพร่ทำราชการ คือไพร่ทุกชั้นยากจะทำงานเป็น 3 ผสัด ได้แก่ ให้หมูลนายใช้ราชการ 1 เดือน ให้เจ้าเงินใช้งาน 1 เดือน และปล่อยให้ไพร่ทำมาหากินเอง 1 เดือน ผสัดเปลี่ยนกันไป¹ ปรากฏหลักฐานว่ามีไพร่ทุกชั้นยากทำราชการ และส่งส่วยให้รัฐอยู่จำนวนหนึ่งทั้งในราชธานีและในหัวเมือง² นับว่าเป็นความยืดหยุ่นในการเปลี่ยนสถานะของไพร่ไปเป็นทาสในลักษณะที่ผ่อนผันให้ไพร่สักเป็นไพร่ทุกชั้นยากได้

นอกจากกฎหมายตราสามดวงที่ชำระเมื่อปี พ.ศ. 2347 แล้วประกาศและกฎหมายต่าง ๆ ในสมัยรัชกาลที่ 2 เป็นต้นมาได้สืบทอดลักษณะการผ่อนผันอะลุ้มอล่วยเป็นต้นว่า

1. การเปิดโอกาสให้หมูลนายสักเลมียนทนายได้ ระบุว่าห้ามสักเลมียนทนายเกินยศศักดิ์ถ้าเกินจะถูกริบกลับไป³ แต่ไม่ได้ระบุโทษของมูลนายที่สักเลมียนทนายเกินไปนั้น

¹ เรื่องกฎหมายตราสามดวง, พระราชกำหนดใหม่ 5, หน้า 707

² กพย., จดหมายเหตุนรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1207 เลขที่ 60 หางว่าวขุนรักโยธาสัมภานุชชี รายชื่อจำนวน เลกกองพระวิเสศโคกทนต์.

³ ร.ต.ท. เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ รวบรวม ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 4 ประกาศกฎหมายชำระเลข จ.ศ. 1172, หน้า 1-7.

2. การเปิดโอกาสให้ไพร่เลือกมูลนายเองได้ กฎหมายสลัดดี (กฎศักรเลข) และกฎหมายพระราชบัญญัติตัดสินเลข ซึ่งประกาศใช้ในวันอาทิตย์ขึ้น 6 ค่ำ เดือน 1 พ.ศ. 2353 มีเนื้อความเดียวกันเพื่อชำระตัดสินคดีความเกี่ยวกับเลขที่ยืดเยื้อมานานเพื่อให้เป็นระบบระเบียบ ในขณะเดียวกันได้พยายามแก้ไขปัญหาไพร่หนีซึ่งเป็นปัญหาที่มีอยู่ทุกสมัยด้วยวิธีการที่พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงนำมาใช้ เป็นการเปิดโอกาสครั้งสำคัญในการจัดสรรสังกัดในสมัยรัชกาลที่ 2 คือเปิดโอกาสให้ไพร่ที่หลบหนีอยู่เลือกสังกัดเองได้ และจาก "กฎว่าด้วยไพร่ล่มกำลังแลเลขหัวเมือง ปีมะเมีย จุลศักราช 1172" กล่าวถึงการสักเลขหมายหมู่ใหม่และให้กรมพระสลัดดีชำระเลขซึ่งวิวาทเกี่ยวข้องค้างเกินกำหนดตั้งแต่รัชกาลก่อนให้สำเร็จแต่ในคราวนี้อย่าให้ค้างเกินกำหนดไปอีก¹

อย่างไรก็ตามโอกาสที่เปิดให้ไพร่นั้นไม่เสรีนัก คือให้โอกาสแก่ไพร่ที่ข่มข่อนอยู่ในป่าดงไม่เข้าไพร่หนีที่มูลนายกำลังมีคดีฟ้องกันอยู่ และเสรีภาพในการเลือกนายเองนั้นมีข้อจำกัดสำหรับไพร่ในหัวเมืองเพราะจะเปลี่ยนนายเองได้แต่ในเมืองเดียวกันนั้นจะข้ามเมืองไม่ได้ และในตอนนี้อเองที่น่าจะทำให้เกิดคำว่า "ไพร่คงเมือง" ขึ้นมาใหม่ในระบบการควบคุมกำลังคนซึ่งใช้กันต่อ ๆ มา

จุดนี้เองเป็นหัวเลี้ยวหัวต่อสำคัญที่ไพร่หลวงและไพร่ล่มที่หนีจะเปลี่ยนสถานะตนเองได้และเลือกนายได้ ไพร่ล่มซึ่งน่าจะเพิ่มจำนวนมากขึ้นในตอนนีและเป็นจุดที่ชี้ให้เห็นนโยบายของส่วนกลางที่ว่าไพร่หลวง, ไพร่ล่ม ไม่ได้ถูกแบ่งแยกให้แตกต่างกัน เพียงแต่ให้ไพร่ที่หลบหนีมีสังกัดที่แน่นอนและเรียกใช้เพื่อผลประโยชน์ของรัฐได้เหมือน ๆ กัน โดยไม่ได้คำนึงถึงว่าไพร่ล่มจะเพิ่มอำนาจให้แก่มูลนาย ไม่เกรงกลัวการสูญเสียไพร่หลวงจากการที่ไพร่ยอมเลือกการเป็นไพร่ล่มมากกว่า ทั้งนี้เพราะรัฐมีนโยบายเรียกเก็บผลประโยชน์จากไพร่ในหัวเมืองในอัตราเท่า ๆ กัน ไม่แตกต่างกันระหว่างไพร่ล่มและไพร่หลวง²

¹ ร.ต.ท. เสถียร ลายสักขณ์ และคนอื่น ๆ รวบรวม, ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 4 หน้า 29-31

² ดังกล่าวแล้วในบทที่ 2

ข้อสังเกตเพิ่มเติมคือ ผลที่ตามมาจากการเปิดโอกาสให้ไพร่หนีเสือกสังกัดเองได้ในครั้งนี้ ปรากฏหลักฐานว่ามีการฉวยโอกาสจากไพร่ที่มีสังกัดแล้วใช้โอกาสนี้ย้ายสังกัดทำให้เกิดความสับสนยิ่งขึ้น

2. การบังคับใช้กฎหมายควบคุมกำลังคน

บทบัญญัติในกฎหมายเพื่อลงโทษผู้กระทำผิดในระบบการควบคุมกำลังคนมีระบุไว้อย่างแน่ชัด แต่ในภาคปฏิบัติลักษณะของการลงโทษไม่เข้มงวดกับการบังคับใช้ ทั้งนี้พิจารณาจากหลักฐานต่าง ๆ ที่ปรากฏทั้งในราชธานีและในหัวเมืองในรูปของคดีความ จดหมายเหตุ หมายรับสั่ง หนังสือสารตรา ใบบอกต่าง ๆ ในส่วนที่เกี่ยวกับการควบคุมกำลังคน ดังนี้

- ก. การควบคุมไพร่ให้คงสังกัดแน่นอน
- ข. การควบคุมไพร่เพื่อทำงานให้กับรัฐ
- ค. การควบคุมการเคลื่อนย้ายของไพร่

ก. การควบคุมไพร่ให้คงสังกัดแน่นอน

เพื่อไม่ให้ไพร่กระจัดกระจายจากหมู่จากกรม กฎหมายที่ประกาศใช้พยายามจัดระเบียบของการควบคุมจนให้อยู่ในสังกัดโดยระบุหน้าที่ของมูลนายให้ควบคุมดูแลไพร่ในสังกัดมิให้ต่างหมู่ต่างกรม ถ้าละเลยหน้าที่นี้จะมีโทษคือ

- 1) ถ้าละเลยจนไพร่หนีและเกิดคดีฟ้องร้อง จะลงโทษเจ้ากรม ปลัดกรม สุ่มหบัญชี เจ้าหมู่ นายหมวด เช่นน 30 ที แล้วปรับไหม 3 เท่า¹

¹ กรมศิลปากร, เรื่องกฎหมายตราสามดวง. พระราชกำหนดใหม่ 21, หน้า 734.

และดู ร.ต.ท. เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ, ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 4, หน้า 11, 13.

2) ห้ามมิให้มูลนายเอาไพร่หลวงไปสักเป็นไพร่สมหรือมหาดเล็ก คือเบียดบังไพร่เป็นของตนเองมีโทษระบุมไว้สำหรับไพร่ที่ห้ามมูลนายไปขึ้นสังกัดอื่น และโทษผู้ชักจูงไพร่ไปถวายเจ้านาย¹ โดยเฉพาะอย่างยิ่งห้ามเจ้าเมืองเบียดบังไพร่ของผู้อื่น ดังเห็นได้จากตราตั้งเจ้าผู้ครองเมือง²

3) ห้ามมูลนายเบียดบังไพร่ไว้เป็นไพร่แขนขาว ไม่เอามาสักใช้ราชการซึ่งทำให้รัฐสูญเสียกำลังคนไป เสียผลประโยชน์ที่จะได้รับจากไพร่และสื่อเจตนาสะสมกำลังคนไว้โดยผิดกฎหมาย "ผู้ใดบัง เลกไว้มิได้เอา เลกมาสักให้หริโทษ"³

แต่ปรากฏว่ามีเจ้าหม่อมมูลนายปล่อยให้ไพร่แขนขาวไม่ได้รับการสัก เพิ่งจะสักเป็นลูกหม้อขึ้นใหม่เมื่อไพร่นั้นอายุ 30-40 ปีก็มี ดังเช่น กรณีเลกกองส่วยเร็วเมืองปราจีนบุรี เมื่อ พ.ศ. 2388 ในรัชกาลที่ 3⁴

¹ กรมศิลปากร, เรื่องกฎหมายตราสามดวง. พระราชกำหนดใหม่ 21 และดูพระราชกำหนดเก่า 48, หน้า 681

² เรื่องเดียวกัน

³ กรมศิลปากร, เรื่องกฎหมายตราสามดวง. พระราชกำหนดใหม่ 17, หน้า 729

⁴ กทช., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1208 เลขที่ 111 ใบบอกพระชัยราชรักษา เมืองสุพรรณบอกส่งฝ้ายส่วย

เป็นที่น่าสังเกตว่า แม้ทางการจะระบุอย่างชัดเจนว่า เจ้าเมืองกรมการเจ้าหมื่นนายหมวด ซึ่งมีได้สักเลกจนอายุ 30-40 ปี นั้น มีความผิดทุกคนแต่ก็มีได้ระบุโทษแต่อย่างใด จึงเป็นไปได้ว่า เพียงแต่มีสำตรามาทำนองชู้หรือปราชญ์มายัง เจ้าเมืองปราจีนบุรี, ละโว้, นครนายก เพื่อให้ความเข้มงวดเอาใจใส่มากขึ้นในการควบคุมไพร่พลเร็วต่อไป

การลงโทษเจ้าหมื่นนายที่เปียดบัง เลกไว้ เท่าที่ปรากฏหลักฐานนั้นก็มีกรณีรุนแรงคือ กรณีพระพนมธารินทร์ เจ้าเมืองพนมสาคาม เนื่องจากขุนจำเมืองเพชรบุรีฟ้องกล่าวโทษว่าพระพนมธารินทร์ กรมการรับสินบนจากไพร่ที่นายกองปลัดกองลาวสืบได้ว่าคบคิดกัน "ปลอดศึก" เอาเงินจากไพร่เหล่านั้นคนละชั่งหนึ่งบ้าง สองชั่งบ้างแล้วปล่อยตัวไป โทษนั้นคือเอาตัวไปจำคุกไว้ที่กรุงเทพฯ แล้วเร่งเงินสินบนที่รับไปนั้น¹ แต่เนื่องจากมีผู้ฟ้องร้องความผิดพระพนมธารินทร์อีกหลายข้อ จึงให้ถอดออกจากที่เจ้าเมืองพนมสาคาม²

แต่โดยทั่วไปแล้วปรากฏว่าส่วนกลางมักจะไม่ลงโทษเจ้าหมื่นนายกองที่กระทำความผิดในการไม่ทำหน้าที่ควบคุมไพร่ของตนให้คงสังกัด เมื่อมีคดีฟ้องร้องเรื่องทวงเลขโดยเจ้าหมู่เดิมฟ้องว่า เจ้าหมู่กรมกองขึ้นสักไพร่ของตนไว้ไม่ยอมส่งคืนอยู่เสมอ ๆ ตามปกติแล้วไพร่ต้องคงสังกัดกรมกองเดิมของบิดามารดาจะย้ายไปข้ามหมู่ข้ามกองไม่ได้³ เมื่อสังคมไทยเป็นสังคมที่มีระบบอุปถัมภ์จึงเกิดกรณีที่ไพร่งานหนักจะหนีไปอยู่งานเบาอยู่เสมอหรือหนีไปเพื่อความสะดวกสบายหรือเพื่อหาภรรยาที่มีอิทธิพลมากกว่าให้ความคุ้มครองตนได้มากกว่า การติดตามทวงไพร่หนีเป็นคดีติดค้าง

¹ กษ., จดหมายเหตุการณ์ที่ 4 จ.ศ. 1225 เลขที่ 41 ร่างสำตราถึงหลวงปลัด

กรมการเมืองพนมสาคาม

² เรื่องเดียวกัน

³ กรมศิลปากร, เรื่องกฎหมายตราสามดวง. พระไอยการบานแผนก, หน้า 179

นานหลายปีกว่าจะได้ไฟร์คืน ทั้ง ๆ ที่มูลนายคนเดิมระบุไว้ในใบบอกถึง เส้นาบตีที่ควบคุมหัวเมือง นั้นแจ้งชื่อไฟร์และกรมกองที่ไฟร์หนีไปอยู่ การติดตามทวงไฟร์คืนเพื่อให้คงสังกัดต้อง เดินเข้าด้วย ส่า เหตุของการละเลยไม่ใส่ใจของเจ้าหมื่นมูลนายเดิมบ้าง เจ้าหมู่เดิมไม่ก่ส่ว เกรงกฎหมายลงโทษ การเบียดบังไฟร์ไว้บ้างและเหตุอื่นอีกหลายประการ ซึ่งทั้งหมดนี้เนื่องมาจากความอะลุ่มอล่วยเล่อม ในการติดตามไฟร์มาคงสังกัด ทั้งนี้พิจารณาจากการควบคุมไฟร์ในขอบเขตพื้นที่ดังนี้

1) การควบคุมไฟร์ในหัวเมือง เป็นหน้าที่ของเจ้าเมืองที่จะต้องดูแลไฟร์ในเมืองของตนและไฟร์ในสังกัด รวมทั้งไฟร์ที่แปลกปลอมเข้ามาในเมือง ถ้าสบไฟร์หนีได้ที่เมืองใดผู้รั้งเมือง และกรมการจะถูกลงโทษ¹

โทษของการเบียดเบียนไฟร์ตามพระราชกำหนดใหม่ มาตรา 12, 16, 17, 21 ตลอด มาจนถึงกฎหมายสลัดดี (กฎสักเลข) พ.ศ. 2353 ที่ระบุโทษไว้ว่า

... อนึ่งลูกหมู่ไฟร์หลวงล้มกำส้งพ่อหมู่หนีก็ตี ตายก็ตี ยังก็ตี ส่มสักแล้วเจ้าหมื่นนายหมวดยังหา สักไ้ราชการไม่ ผู้ใดคบหาชักชวนพาไปสัก เจ้าหมู่รู้ต่อกว่ากล่าวให้คืนเลขไปคงหมู่แล้วให้ กรมพระสลัดดีเอาข้อความขึ้นกราบบังคมทูลพระกรุณา จะให้ลงอาญาเจ้าหมู่ซึ่งเบียดบังไว้ แล ให้ปรับไหมผู้สักเลขนำมาสักตามค่าปฏิญาณทานบสนในกองสัก... แลสืบไปเมื่อหน้าถ้าเลขไฟร์ หลวงแลเลขหัว เมือง เดิมสักก็ตี ลูกหมู่ยังไม่สักก็ตี หลบหนีโจทย์จากหมู่ไปอยู่ในหมู่ใดกรมใด มูลนายใหม่เอาไว้โดยผลการบังอาจล่วงเกินพระราชกำหนดกฎหมาย ฝ่ายนายเดิมก็จะละ เลยไว้มิได้มาบอกว่ากล่าวติดตามเอาเลขมาคงอยู่ จะให้ลงพระราชอาญาเจ้าหมู่เดิมแลนาย ใหม่ให้ถอดเสียจากฐานะศักดิ์ลงเป็นไฟร์ แล้วจะลงพระราชอาญา เขียนตัวเลขซึ่งโจทย์ไป จากหมู่นั้นสามยกส่งไปเป็นตะพุ่นเกี่ยวหญ้าข้างหลวง...²

¹ กรมศิลปากร, เรื่องกฎหมายตราสามดวง. พระราชกำหนดใหม่ 12, หน้า 720-722.

² ร.ต.ท. เสถียร ลายสักกะณี และคนอื่น ๆ , ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 4, หน้า 8, 11, 13

แต่ปรากฏหลักฐานว่า โพรที่หนีจากเมืองหนึ่งไปอีกเมืองหนึ่งไปเป็นโพรล่อยแอบแฝงอยู่ หรือไปเป็นโพรในสังกัดกรมกองต่าง ๆ ในเมืองนั้นเป็นจำนวนมากและเป็นเวลานานกว่าจะมีการ ทวงโพรกลับคืน เช่น เลกเมืองสุพรรณบุรีหนีไปอยู่กับเจ้านายต่าง ๆ ในสมัยรัชกาลที่ 3¹ ประกอบ กับการคมนาคมที่ไม่สะดวกและระยะทางที่ห่างไกล รวมทั้งการใช้เวลาติดตามสืบหาตัวเลกทำให้ ใช้เวลานานมากในการทวงเลกมาคงสังกัด เช่น กรณีพระยาปลัดผู้ว่าราชการเมืองนครฯไม่ชำระ เลกของพระยาพรหมภักดียกกระบัตรคนเก่าให้คนใหม่ประมาณ 300 กว่าคน เป็นความผิดยึดเยื้อนาน ถึง 11 ปี² หรือรายเลกพระปลัดดวงเมืองสุโขทัยหนีไปอยู่กับกรมหมื่นอักษรสุนทาทอง ฯลฯ เพิ่ง จะมีการติดตามทวงหลังจากนั้น 13-14 ปี³

ศูนย์วิทยทรัพยากร

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

¹ กหข., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 ไม่ปรากฏ จ.ศ. เลขที่ 48 บัญชีเลกเมืองสุพรรณบุรีที่ สักแล้วและยังไม่ได้สัก

² กหข., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1211 เลขที่ 144 ใบบอกเมืองนครราชสีมา มอบหางว่าวจำนวนเลขพระยาพรหมภักดีให้พระพรหมภักดีคนใหม่คุมต่อไป

³ กหข., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1213 เลขที่ 14 ร่างตรา

การติดตามทวงไพร่หนีมักกระทำโดยการที่เจ้าหมู่กรมการ นายกอง, นายหมวด, นายอำเภอ, กำนัน, ผู้ใหญ่บ้านที่รู้จักตัวเลขติดตาม¹ บางครั้งหลวงสัสดีเป็นผู้นำข้าหลวงกรมการสืบสืบตัวเลข² และปรากฏว่าเจ้าเมืองมักไม่ให้ความร่วมมือในการติดตามไพร่หนี³

การตัดสินเรื่องไพร่หนีโดย⁴ หมู่ไปต่างสังกัด เมื่อเจ้าหมู่ร้องเรียนไปยังเจ้าเมืองผ่านไปถึงฮักรมหาเสนาบดี ส่วนกลางมักจะมีสารตราให้เจ้าเมืองของเมืองใหญ่แถบนั้นเป็นผู้ตัดสินเช่นเมืองนครราชสีมาในหัวเมืองลาวตะวันออก เป็นต้น หรือถ้าความยังไม่แล้วต่อกันจะมีการเชิญเจ้า

¹ กษ., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1207 เลขที่ 49 สารตราเจ้าพระยาจักรี ฯลฯ และ รัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1219 เลขที่ 28 ร่างสารตรา

² กษ., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1217 เลขที่ 62 ร่างสารตราถึงเจ้าพระยาบรมราชพระยามหาอำมาตย์ให้สืบสืบขัง ฯลฯ

³ กษ., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1211 เลขที่ 147 ใบบอกเมืองนครเสียมราฐ เรื่องเลขหลบหนี ฯลฯ

⁴ เลกที่หนีไป ถ้าติดตามตัวไม่พบหรือยังสืบไม่พบว่าไปอยู่กรมกองใด หรือหลบซ่อนอยู่ที่ใด ขุนนายเดิมเรียกว่า "ไพร่หนี" แต่ถ้าพบว่าไปอยู่กรมกองใดหรือแอบแฝงอยู่กับขุนนายคนไหนจะเรียกไพร่นั้นว่า "ไพร่โจทท์" ดู กษ., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 ไม่ปรากฏ จ.ศ. เล่มที่ 48 บัญชีเลกเมืองสุพรรณที่ลักแล้วและยังไม่ได้ลัก และ จ.ศ. 1204 เลขที่ 93 พระวิเศษจุมพลร้องทุกข์เรื่องเลข

เมืองอุทธรณ์ไปกรุงเทพฯ เพื่อลอบสวนดู¹ ส่วนใหญ่แล้วการตัดสินจะเป็นไปในลักษณะผ่อนผันคือปล่อย
 เลยตามเลยแม้ว่าจะเป็นเลกคองเมืองก็ตาม เช่น กรณีเลกคองเมืองอยุธยาไปลักเป็นไพร่หลวงใน
 พระบรมมหาราชวังและพระบรมราชวัง 22 คน ได้รับการตัดสินให้คงเป็นเลกไพร่หลวงตามเดิม
 "เพราะได้ลักไว้แล้ว" แต่ถ้าไปลักอยู่กับเจ้านายหรือข้าราชการ, ทหาร, พลเรือนในพระบรม
 มหาราชวังและพระบรมราชวัง คือไปเป็นไพร่สมรามาแล้ว 23 คนนี้ให้ชำระกลับคืนมาเป็นเลกคองเมือง
 ตามเดิม²

อย่างไรก็ตามในหนังสือของเจ้าพระยาจักรีซึ่งสั่งการตามพระบรมราชโองการนั้น ไม่ได้
 ระบุนโยบายของเจ้าหมื่นขุนายที่รับไพร่ไว้ ทั้ง ๆ ที่รอยสักย่อมเป็นหลักฐานชัดเจนที่สมุหบัญชีของกรม
 อื่นจะไม่ลักไพร่นั้นอีก ทั้งไม่มีการลงโทษไพร่หนีไปสังกัดกรมกองอื่นเหล่านั้นเลย เพียงแต่ให้ลักกลับ
 มาคองเดิมเท่านั้น การไม่ลงโทษเจ้าหมื่นขุนายกองที่ปล่อยปลละละเลยให้ไพร่หนีผลให้เกิดการ
 อะลุ่มอล่วยสืบเนื่องคือ อนุญาตให้ผู้รวบรวมไพร่หนีได้แล้วตั้งเป็นการนายกองควบคุมไพร่เหล่านั้นเป็น
 กองใหม่³ ถือว่าเป็นความดีความชอบของนายกองเพื่อควบคุมทำล้วยต่อไป แต่ทำให้ไพร่หนีและมี
 การฟ้องร้องติดตามต่อมาอีกมาก

¹ กหข., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1206 เลขที่ 29 ร่างสำตราเจ้าพระยาจักรี
 ถึงพระยาพิชัย ฯลฯ

² กหข., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1217 เลขที่ 62 ร่างตราถึงผู้รักษาเมืองกรุง
 เก่าหลวงเทภาข้าหลวงขึ้นไปชำระเลขนายตายคองเมืองกรุงเก่านั้นชอบแล้ว

³ กหข., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1209 เลขที่ 117 ร่างสำตราเจ้าพระยา
 จักรีถึงพระพิชฌุโลก เรื่องหลวงราชโกล่าคุมเลขทำล้วยเงินถวาย

ทางด้านไพร่เองก็ได้รับการผ่อนผันเช่นกัน ทั้ง ๆ ที่โทษของไพร่หนั้นมีกฎหมายระบุไว้รุนแรง แต่ในความเป็นจริงไพร่หนักถูกส่งตัวไปคังกองเดิมแล้วทำการชกาคือเกณฑ์แรงงานหรือส่งล้วยต่อไปโดยไม่ถูกลงโทษ หรือมีโทษเพียงประกันตัวไว้ โดยหาผู้ประกันรับรองว่าจะไม่หนีอีก¹ นอกจากนี้มักจะยืดหยุ่นการควบคุมโดยให้เป็นไปตามความสมัครใจของไพร่โดยเฉพาะในกรณีที่ไพร่ปราศจากสังกัดมาเป็นเวลานานแล้ว เช่น กรณีไพร่หลวงในกรุงเทพฯ 18 คน เลขาเจ้า บ่าวข้าราชการ 15 คน และ เลกต่างเมือง 9 คน ซึ่งข้าหลวงกองสับเมืองราชบุรีสับได้และสืบ ส่วนว่าหลบหนีมานานแล้วเป็นเลกจรจัดเจ้าหมื่นนายหมวดไม่ได้ตัวมาทำการชกานานแล้ว จึงตัดสินให้ข้าหลวงกรมการกองสักรวบรวมสักไว้เป็นเลกคอง เมืองราชบุรีไม่ต้องส่งตัวไปให้เจ้าหมื่นนายหมวด เดิม ด้วยเหตุผลที่ว่า ถ้าส่งตัวไปให้เจ้าหมื่นนายหมวดเดิม ๆ ก็จะไปคิดเอาเงินค่าราชการค้างเกิน กระทำข่มขู่เร่งรัดโดยผลการ ตัวเลกก็จะได้รับความเดือดร้อนพากันอพยพหลบหนีออกนอกเขตแดนไป² และมีข้อนำสั่ง เกิดอีกประการหนึ่งคือ ในกรณีที่แม้ว่าจะมีการตัดสินไปแล้วก็ยังคง เปิดโอกาสฟ้องร้อง ใหม่เพื่อเรียกไพร่กลับคืนไปได้อีกในภายหลัง³ นับว่าเป็นการอะลุ่มอล่วยให้ทั้งมูลนายเดิมและไพร่ด้วย

¹ กษ., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1219 เลขที่ 24 ร่างตราถึงเมืองเพชรบุรี
เรื่องชำระเลขล้วยลาวเขลย

² กษ., ร.4 กษ. เล่ม 11 จ.ศ. 1218, หน้า 269

³ เรื่องเดียวกัน

2) การควบคุมไพร่ชายแดน ไพร่ชายแดนมักได้รับการผ่อนผันต่อกฎเกณฑ์การคลัง กัดเมืองเดิมเสมอคือตามความสมัครใจของไพร่ ไพร่ชายแดนในที่นี้หมายความว่าถึง เลกชายแดน พระราชอาณาเขต รวมความถึงประเทศราชด้วย การกวาดต้อนและการแก่งแย่งกำลังคนกันเป็น เรื่องที่เกิดขึ้นเสมอในสมัยนั้น ไพร่ชายแดนเป็นไพร่ที่กวาดต้อนมาเป็นส่วนใหญ่¹ เมื่อเข้ามา อยู่ใต้การปกครองของไทยต้องเสียส่วยให้แก่รัฐ² การควบคุมสิ่งยึดหยุ่นอะลุ่มอล่วยให้เสมอ เช่น กรณีเลิกเมืองลัคนครหลบหนีไปตามป่าดงและเมืองต่าง ๆ เจ้าเมืองร้องฟ้องเข้ามาและได้นำ ความกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวพร้อม ๆ กับการส่งผลเร็วเกณฑ์ ทรงพระวิตกเรื่อง เลกที่หลบหนีนั้นว่า ได้กลับมากหรือไม่ เมื่อทรงทราบว่ามีการติดตามพบครอบครัว ไพร่ลัคนคร 80 คน หนีไปอยู่เมืองพอง, เมืองพลาน³ ไม่อยากกลับมากลัคนครเพราะกลัวว่า จะถูกกวาดต้อนไปไว้แขวงเมืองปราจีนบุรี ก็ทรงมีพระบรมราชโองการยืนยันว่าไพร่ซึ่งหลบหนีไป จากเมืองลัคนครหากต้องการกลับมากลัคนครก็ให้เป็นไปตามความสมัครใจของไพร่⁴

¹ ดูการเพิ่มพูนกำลังคน ในบทที่ 1

² กษย., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1192 เลขที่ 22 ร่างหนังสือทูลขอ และจดหมายเหตุการเงินส่วย เรื่องข่าส่วยเมืองฮัตปือไม่ขึ้นกับเมืองป่าศักดิ์

³ เมืองพอง เดิมชื่อบ้านฟ้าสัน ตั้งขึ้นเป็นเมืองเมื่อ พ.ศ. 2370 ขึ้นกับเมืองสองคอน ดอนดง

เมืองพลาน (พะลาน) เดิมชื่อบ้านผลาญ ยกเป็นเมืองเมื่อ พ.ศ. 2370 ขึ้นกับเมืองสองคอนดอนดง

เดิม วิชาคยพจนกิจ, ประวัติคำศัพท์อีสาน เล่ม 2 (กรุงเทพฯ : สยามคัมภีร์พิมพ์ ห้าง ประเทศไทย, 2513), หน้า 404-421.

⁴ กษย., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1194 เลขที่ 44 ร่างสารตราเจ้าพระยา - สักรี ถึงเจ้าเมืองการะลินทร์ เรื่องส่งเร็วเกณฑ์และว่าด้วยครอบครัวเมืองลัคนคร

เนื่องจากเมืองแต่ละเมืองในเขตชายแดนมีเขตแดนติดต่อกันมาก จึงมีการอพยพข้ามเมืองกันอยู่เสมอ มีคดีความฟ้องร้องทางโจทก์กันอย่างยืดเยื้อ ส่วนกลางมักตัดสินยอมตามความสมัครใจของโจทก์มากกว่าของมูลนาย เพียงแต่ให้โจทก์มีสังกัดและสั่งล่วยมาให้ครบจำนวนเท่านั้น¹

ข้าราชการหัวเมืองชายแดนโดยเฉพาะหัวเมืองลาวตะวันออก ซึ่งมีตำแหน่งผู้ปกครองคือท้าวเพี้ย ราชวง ราชบุตร อุบาท นั้นเมื่อทำความผิดแม้เป็นความผิดร้ายแรงฐานช่องผู้คนควรได้รับโทษตามกฎหมายระบุไว้ แต่กลับได้รับยกเว้นทัณฑ์ทัณฑ์ไว้เท่านั้นเช่น กรณีเมืองคำทองใหญ่ ท้าวยัตติยะผู้ว่าที่อุบาท และท้าวราชบุตร สัมคบกับนายพรซึ่งเป็น "จางวางคาในพระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้านพวงศ์" นำหนังสือของพระองค์เจ้านพวงศ์มาหักเลกลาว 300 คน เลกตา 200 คน เข้ากัน 500 คน เพื่อไปท้าวล่วยเร็วถวายพระองค์เจ้านพวงศ์ เจ้าพระยาจักรีมีสารตราเรียกเอาตัวไปลอบล่วยที่กรุงเทพ ระบุว่า "มีความผิดมากเหมือนกัน จะเอาตัวลอบไปลอบล่วย"² แต่ปรากฏว่าได้รับโทษเพียงแต่ทัณฑ์ทัณฑ์ไว้ และให้อุบาทควบคุมท้าวเพี้ยตัวเลกและข้าราชการล่วยต่อไปตามเดิม "จะลงโทษก็เห็นว่าเพ็งกระทำผิดครั้งแรกเพราะผู้อื่นชักชวน

¹ กหข., จดหมายเหตุการณ์ที่ 3 จ.ศ. 1192 เลขที่ 22

จ.ศ. 1209 เลขที่ 35 บัญชีจำนวนสิ่งของเครื่องยุบไปพระราชทานอุปฮาดเมืองหายที่โปรดเกล้าฯ ให้เบนที่พระพิลลีสลัวร์วงศ์ เจ้าเมืองโพนพิสัย เลขที่ 119 ร่างสารตราเจ้าพระยาจักรีถึงพระยาพิไชย ตอบเรื่องส่งครัวลาวพวนลงมานะเมืองพิลลูลอกฯ

จ.ศ. 1211 เลขที่ 2 ร่างตราพระราชวินิจฉัยถึงพระยาอภัยภูเบศ เมืองพระตะบอง ให้ข้าราชการล่วยกะวานเมืองโพธิสัตว์จะมาหลบหนีแอบแฝงอยู่ ณ เมืองพระตะบอง เลขที่ 109 คู่ภักษพระหริรักษ์เมืองกำพูชา ถึงหลวงอักษรสุนทรว่า เลยกองกะวานล่วยเมืองโพธิสัตว์พากันเข้ามาอยู่ในเมืองพระตะบอง

จดหมายเหตุการณ์ที่ 4 จ.ศ. 1221 เลขที่ 74 สารตราถึงเจ้าเมืองกรุงเก่า เรื่องอาการค่านาคู่โค ฯลฯ

² กหข., จดหมายเหตุการณ์ที่ 4 จ.ศ. 1214 เลขที่ 52 ตราหนังสือถึงเมืองชัยนาท เมืองสรรคบุรี ตั้งสินธุ์เป็นเจ้าภาษี

และเห็นว่าเมืองสำคัญใหญ่ติดกับญวนมีราชการมาก จึงให้กลับมารับราชการประณีประนอมกับเจ้าเมืองผู้เป็นพี่ชาย"¹

จะเห็นได้ว่าส่วนกลางจำเป็นต้องพึ่งพาทั่วเพื่ยกรรมการในหัวเมืองมาก และผ่อนผันกฎเกณฑ์การลงโทษ แม้ในกรณีที่มีการยกยกไพร่ให้ไปขึ้นสังกัดเจ้านาย ประกอบกับว่าอาจเป็นเพราะมีความเกรงใจพระองค์ เจ้านพวงศ์ หรือกรมหมื่นมเหศวรศิววิลาสด้วยก็เป็นได้จึงไม่มีการลงโทษในครั้งนี้

ความยืดหยุ่นของระบบการควบคุมกำลังคนในหัวเมืองย้ายแดน เป็นไปในทำนองที่ว่าจะไม่ทำการลงโทษรุนแรง เพราะถือว่าหากกระทำการรุนแรงจะก่อให้เกิดผลร้ายได้เช่น กรณีเพี้ยบุตรวงเร่งทองล้วยกับข้าเมืองฮัตปือ² ที่ค้าง 3 ปี โดยลับตัวนายบ้านของพวกข้ามาจำเร่งเพราะไม่มีทองให้ ข้าจึงไปคบคิดกับข้าบ้านโดนตอง ฯลฯ มาสบท้าวเพี้ยบุตรวงกับไพร่ฆ่า พระราชวงศ์เจ้าเมืองฮัตปือจะยกทัพไปตี เจ้ายุติธรรมนครเจ้าเมืองท้าวเพี้ยเมืองฮัตปือรับมีหนังสือไปห้ามพระราชวงศ์ข้าให้ใช้วิธีอะลุ่มอล่วยแก่พวกข้าเหล่านั้นแทนการใช้ความรุนแรง

"... เพี้ยบุตรวงไปชำระเร่งทอง ไม่ผ่อนปรนให้ตีไปลับเอาตัวนายบ้านข้ามาจำ กระทำการคุมเหง อ้ายข้าขัดใจจึงได้พากันมาล้อมฆ่า จะสกัดกองทัพยกไปตีอ้ายข้าที่ไหนจะสู้ คงกวาดครอบครัวหนีเข้าไปเสียนในแดนญวน ก็จะเสียนไพร่พลเปล่า ข้าเมืองป่าสักและหัวเมืองทั้งปวงก็จะแตกตื่น ล้วยเงิน, ทอง ของหลวงก็จะไม่ได้ จะขอให้งดกองทัพไว้ก่อนให้เมืองฮัตปือสกัดคนที่ตีไปเกลี้ยกล่อมอ้ายข้าบ้านไร่ไว้ กลับคืนมาตั้งบ้านเมืองตามเดิม..."³

¹ กทข., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1215 เลขที่ 6 ร่างตราอนุญาตเมืองสระบุรี ให้พระยารัตนการจางวางกองโคเมืองสระบุรี นายกองปลัดกองเมืองฉะเชิงเทรา เกนหนังโค 40 ผืน

² เมืองฮัตปือ เดิมชื่อบ้านฮัตกระปือ ตั้งขึ้นเป็นเมืองในสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี พ.ศ. 2321

³ กทข., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1214 เลขที่ 54 ใบบอกพระราชวงศ์เมืองฮัตปือ

3) การควบคุมไพร่ในราชอาณาจักรและหัวเมืองใกล้เคียง ลักษณะการปกครองของไทย เป็นการปกครองในรูปของอาณาจักรเปรียบเทียบกับดวงเทียน คือดั่งเทียนสว่างตรงกลาง อำนาจเริ่มอ่อนหรือเริ่มจางลงไปดินแดนที่ไกลออกไป¹ แต่ลักษณะของการควบคุมกำลังคนไม่ได้ เป็นเช่นนั้น การควบคุมไพร่ในราชอาณาจักรและหัวเมืองใกล้เคียงมีความเข้มงวดก็เฉพาะในด้านของการเรียกเกณฑ์ไพร่ทำราชการ คือประจำการหรือจ่ายเดือนทำงานโยธาพร้อมกับการตรวจลอบจำนวนไพร่ตาย, ชรา, พิการ, หนี แต่โดยทั่วไปแล้วการควบคุมไพร่ก็จะมีลักษณะยืดหยุ่นอะลุ่มอล่วยจนเกิดความสับสน ดังนั้นก่อนการสักเลกครั้งใหญ่ซึ่งจะมีการส่งข้าหลวงแม่กองสักจากราชาธานีไปสักเลกตามหัวเมืองก็ต้องดำเนินการชำระเลกในราชอาณาจักรและเมืองรอบราชอาณาจักรเช่นกัน² ยิ่งกว่านั้นยังปรากฏว่าในสมัยรัชกาลที่ 4 ระเบียบวิธีในการสักเลกครั้งใหญ่นั้นถึงกับต้องแยกเป็น 2 วิธีใหญ่ คือ ในหัวเมืองชั้นนอกแบบหนึ่งและในราชอาณาจักรกับหัวเมืองชั้นในอีกแบบหนึ่ง เพราะในราชอาณาจักรและหัวเมืองใกล้เคียงมีความสับสนวุ่นวายมาก³ แสดงถึงการควบคุมที่อะลุ่มอล่วยอย่างมากทั้งต่อมูลนายและไพร่ แต่อย่างไรก็ตามมิใช่ว่ากฎหมายการควบคุมกำลังคนจะไม่ถูกบังคับใช้เลยถ้าเป็นกรณีสำคัญบางกรณีก็จำเป็นต้องเข้มงวดในการบังคับใช้กฎหมายมีฉะนั้นแล้วจะเสียราชการ เช่น กรณีไพร่

¹ ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, "ประวัติศาสตร์รัตนโกสินทร์ : ลำดับเหตุการณ์และวิธีการศึกษา." เอกสารประกอบการสัมมนาประวัติศาสตร์สังคมสมัยรัตนโกสินทร์, ยมรมประวัติศาสตร์ล้มค้. (ฮัตล้าเนา)

² กรมศิลปากร, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ฉบับหอสมุดแห่งชาติ รัชกาลที่ 1 และรัชกาลที่ 2, หน้า 386

³ กษ., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1221 เลขที่ 74 ร่างทราน้อยเมืองนครราชสีมา

หลวงลาวป้อมในพระบรมมหาราชวัง โลกย์ไปอยู่กับหลวงมหาสุตรง เมืองสุพรรณบุรี ขึ้นอยู่ในเจ้าฟ้า
อิศราพงษ์ 86 คน¹ ซึ่งหมายความว่าไพร่หลวงหนีไปเป็นไพร่สมจนต้องมีการทวงคืนหลายครั้งจึง
มีความเข้มงวดในการชำระและเรียกไพร่คืนเพื่อประจักษ์หน้าที่

การหนีของไพร่ในราชธานีและหัวเมืองใกล้เคียงนั้นไม่มีการพิจารณาชำระโทษและการ
ทวงคืนก็ใช้เพียงคำว่า "ไปต่อว่าหลายครั้ง" แสดงให้เห็นว่ามีความเกรงใจกันมากเมื่อมูลนายคน
ใหม่นั้นเป็นเจ้านาย

การควบคุมไพร่ให้คงสังกัดแน่นอนทั้งในราชธานีและหัวเมืองใกล้เคียงไม่แตกต่างกับใน
หัวเมืองตามชายแดนในด้านการอะลุ่มอล่วย เมื่อมูลนายเจ้าหมู่กิติ ไพร่กิติกระทำความผิดมักจะได้อ
รับการผ่อนผันเสมอ ถ้ามีการลงโทษไพร่ก็จะกระทำต่อเมื่อมูลนายสิ้นชีวิตแล้ว การติดตามทวงไพร่
หนีก็มักจะยืดเยื้อและไม่เข้มงวดยังผลให้เกิดความสับสนดังจะได้กล่าวถึงในตอนต่อไป

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

---

¹ กชช., ร.4 กท. เล่ม 11 หน้า 285

ข. การควบคุมไพร่เพื่อทำงานให้กับรัฐ

1. การควบคุมการเก็บส่วย นายกอง นายหมวด ผู้ควบคุมไพร่ในกรมกองเป็นผู้รับผิดชอบเกี่ยวกับการเก็บส่วยจากไพร่ให้ครบจำนวนในแต่ละปี เนื่องจากมูลนายเจ้าสังกัดมักไม่ได้ยอมอาศัยในท้องถิ่นเดียวกับไพร่และมีไพร่ได้สังกัดกระจัดกระจายทั่วไป ส่วยนี้จะถูกส่งต่อให้รัฐโดยผ่านทางเจ้าเมืองที่ไพร่อาศัยอยู่นั้น ผลประโยชน์ที่ได้รับเป็นทอด ๆ นั้น เป็นแรงกระตุ้นให้มูลนายหาไพร่เพิ่มขึ้นและในขณะเดียวกันก็คอยดูแลไพร่ของตนไม่ให้สูญหายไป หรือถ้าหนีจอกฎก็ไปอยู่ที่ใดก็ต้องพยายามตามตัวกลับคืนมา หน้าที่เหล่านี้ระบุไว้อย่างชัดเจนในตราตั้งนายกอง, เจ้าเมือง, กรมการเมือง และหน้าที่ของเจ้าหม่อมขุนนาง อย่างไรก็ตามส่วนกลางพยายามผ่อนผันในการเก็บส่วยแก่ไพร่หลายประการ คือ

1. การส่งส่วยนั้น ถ้าเป็นไพร่สักใหม่เริ่มทำส่วยกองใหม่อนุโลมให้เริ่มส่งในปีถัดไปหลังจากที่สักแล้ว¹

2. ไม่เข้มงวดในด้านประเภทและชนิดของส่วย กล่าวคือถ้าไพร่ไม่สามารถส่งส่วยที่ทางการระบุไว้ได้ ก็อนุญาตให้ส่งส่วยอื่นแทนได้ และ/หรือส่งเงินแทนได้² ในคราวที่ส่งข้าหลวงขึ้นไปเร่งรัดส่วยค้างหรือไปชำระบัญชีเลกพร้อม ๆ กับส่วย มักเร่งรัดเงินแทนส่วยส่งของ³ ทั้งนี้อาจเป็นเพราะเป็นการสะดวกกว่าการรอเก็บส่วยส่งของ

¹ กพข., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1209 เลขที่ 156 บัญชีเลกส่วยเมืองไทย

² กพข., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1206 เลขที่ 179 ร่างสารตราเจ้าพระยาจักรีฯ และ จ.ศ. 1217 เลขที่ 88 สารตราเรื่องรับเงินแทนกองส่วย

³ กพข., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1218 เลขที่ 15 ร่างสารตราถึงเมืองฉะเชิงเทรา

3. การติดค้างล่าช้าและการทวงล่าช้า ถึงแม้ว่าจะมีการกำหนดหน้าที่ของนายหมวดนายกองว่าจะต้องเก็บล่าช้าให้ครบมิให้ขาดค้างและเจ้าเมืองต้องเร่งรัดควบคุมนายหมวด นายกองทั้งหลายอีกต่อหนึ่งก็ตาม¹ แต่ปรากฏว่าในทางปฏิบัติการค้างล่าช้าเกิดขึ้นอย่างมากมายและเมื่อพิจารณาตามหลักฐานก็มิใช่ปรากฏการณ์ที่ผิดปกติ การทวงล่าช้าคงไม่มีมาตรการลงโทษเพียงแต่เร่งล่าช้าโดยอนุญาตให้ส่งล่าช้าของปีนั้นทดแทนล่าช้าที่ค้างไว้เดิม และติดค้างของปีนั้นไว้ก่อนก็ได้² การค้างล่าช้าจึงพบทวีมากขึ้นเรื่อย ๆ วิธีการทวงนั้นเพียงแต่มีสารตราห้ากรมหาเสนาบดีกลาโหม มหาดไทย กรมท่าที่รับผิดชอบหัวเมืองนั้น ๆ เตือนไปยังเจ้าเมืองให้เร่งรัดล่าช้าคงไม่ได้ระบุนโทษของการไม่ปฏิบัติตาม แต่ถ้าเร่งรัดล่าช้าคงได้ก็ถือว่าเป็นความดีความชอบของเจ้าเมืองเอง³

4. การยกล่าช้าให้เมื่อมีการชำระหรือสักไพร่ลูกหมู่ใหม่ แจ่งจำนวนเป็นบัญชีหางว่าวเข้าไปกรุงเทพฯ บางครั้งส่วนกลางจะตัดจำนวนไพร่ที่เป็นจำนวนเศษทิ้ง ระบุให้ส่งล่าช้าในจำนวนไพร่เต็มเท่านั้นจึงน่าจะสันนิษฐานได้ว่าที่ละไว้นั้นเป็นการยกให้มูลนายโดยปริยาย⁴ มูลนายย่อมได้รับผลประโยชน์จากการส่งล่าช้าของไพร่จำนวนทั้งหมดรวมกับของกำนัลต่าง ๆ ที่ไพร่ล่าช้าย่อมจะนำมามอบให้มูลนาย

¹ กชข., ร.4 กห. เล่ม 20 หน้า 136, 148-9

² กชข., จดหมายเหตุการณ์ที่ 4 จ.ศ. 1220 เลขที่ 19 ร่างสารตราถึงเจ้าพระยานครราชสีมาตอบรับบอกเรื่องหลวงพรหมลู่กา คุมเงินแทนผลเร็วล่าช้าเมืองรัตนบุรี ฯลฯ

³ กชข., จดหมายเหตุการณ์ที่ 3 จ.ศ. 1203 เลขที่ 28

จ.ศ. 1206 เลขที่ 32 ร่างสารตราตอบพระยาไชยวิสิฐ เรื่องถวายเลขคงเมือง 81 คน เป็นไพร่หลวง ๓ กรุงเทพฯ

⁴ กชข., จดหมายเหตุการณ์ที่ 3 จ.ศ. 1203 เลขที่ 28 บัญชีเรื่องจำนวนเลขล่าช้าไม้ขอนแก่น

นอกจากนี้เมื่อล้วยติดค้างนานหลายปี ส่วนกลางอาจกลล้วยค้ำงั้นในกรณีต่าง ๆ เช่น ยกเว้นล้วยแก่ไพร่ที่ถูกเกณฑ์ไปรบ¹ และยกล้วยที่ค้ำงให้เป็นรางวัลในการไปรบหรือในกรณีที่ล้วยค้ำงจำนวนมากและไม่รู้ว่าค้ำงอยู่ที่ใคร ที่ไพร่หรือที่มุลนายระดับไหน ส่วนกลางจะรวบรวมให้ทั้งมุลนายและไพร่คือยกจำนวนล้วยค้ำงทั้งหมดนั้นให้ แล้วให้เริ่มล้วยใหม่ตั้งตัวอย่าง

ไม้ขอนล้วยค้ำงตั้งแต่ ปิฎญ	มาจนปีมะเมีย	8 ปี	ค้ำง
เจ้าเมือง	ไม้แกน	4613	7065 ตัน มีพระราชโองการ
กรมการ			
ล้วยกองนอก			

ตำรล้วยทำนพระยาราชลุ่มภาวดีว่า ไม้รัยนี้ผู้ซึ่งขึ้นไปเร่งไม้กับเจ้าเมืองกรมการ นายหมวด นายกอง จะเรียกเอาไม้แลเงินมาเสียแล้ว นายเวรมหาโตยไม่รู้จะตั้งบายชีไม้ค้ำง จะให้เร่งมา ไม่ตามปญชีซึ่งค้ำง เลกเจ้าเมืองกรมการก็จะเร่งเอาไม้กับไพร่ ๆ ก็จะได้ความยากแค้นเดือดร้อน ทรงพระมหากุณาธิคุณ... ถ้าไพร่ล้วยไม่ตามแกนแล้วแลยังไม่ครบก็ตี ไพร่ป่วยไข้พิการ ตายยังไม่ได้หักปญชี เจ้าเมือง } นายกอง } ยังตั้งบายชีว่าไม้ค้ำง จะเร่ง
 กรมการ } นายหมวด }
 เอาไม้กับตัวไพร่และบุตรภรรยาขึ้น โปรตเกล้าๆ ไหยกไม้ที่ค้ำงพระราชทานให้แก่ไพร่ตั้งแต่
 ปิฎญ เอกคักมาจนถึงปีมะเส็งนพศก ให้ล้วยแต่ไม้ล้วย } จำนวนปีมะเมีย } สิบไป²
 แกน } มแม่ }

¹ คुरुลฎา, กฎหมายตราลุ่มดวง เล่ม 4 "ล้วยล้วยขบถคัก" (พระนคร : คुरुลฎา, 2505), หน้า 156

² กหข., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1209 เลขที่ 126 ลุ่มตราตอบเมืองนครราชลุ่มมาล้วยต้นหนังสือเมืองนครพนม เรื่องล้วยราชการเมืองแยรง.

ในการยกส่วยค้ำเป็นจำนวนถึง 6 ปี ด้วยกันนี้แสดงว่ามีการยึดเยื้อและขาดประสิทธิภาพในการทวงมาก และผู้ที่ส่งออกไปทวงนั้นถึงแม้ว่าจะจะเป็นข้าหลวงส่งออกไปจากส่วนกลาง ๆ ก็ไม่ติดตามทวงอย่างเข้มงวด อย่างไรก็ตามในกรณีนี้อาจเป็นไปได้ด้วยว่าผู้ทวงหรือเร่งส่วยได้ส่วยมาแล้วก็เก็บไว้เองเป็นส่วนตัวไม่ส่งให้หลวง ส่วนกลางจึงไม่กล้าทวงให้เด็ดขาดลงไป

โดยทั่ว ๆ ไปแล้วทางการมักจะไม่เข้มงวดในการทวงส่วยค้ำและมักจะไม่ลงโทษมูลนายที่ทุจริตเรื่องเก็บส่วย ดังเช่นกรณี ยกกระบัตรเมืองสุโขทัย ปิดบัง เลกไว้ไม่สักและถึงงวดปีก็เก็บเงินส่วยไว้เป็นของตนเองไม่ส่งให้รัฐ มีผู้ฟ้องร้องมาถึงกรุงเทพฯ จนเกิดการสอบสวนได้เลิกกฎหมายเพิ่มขึ้นใหม่ ทำส่วยใหม่เป็นจำนวนมาก ปรากฏว่าไม่มีการลงโทษยกกระบัตรแต่อย่างใด ทั้งยังขอให้ควบคุมเลกส่งส่วยไปตามเดิม¹ อีกกรณีตัวอย่างที่มีคดีและสืบทราบแน่นอนว่านายกองเปียดบังส่วยไว้เป็นของตนเองคือขุนประสิทธิ์ฉ่องเอาทองไว้เป็นทองหนัก 6 ตำลึง 1 บาท 2 สลึง และ 1 เฟื้อง แต่กลับถูกตัดสินโทษเพียงให้กลับขึ้นไปทำส่วยให้ครบจำนวน หลังกจากที่พระสรวิไชยรหาดเล็กได้ประกันตัวไว้แล้ว ทั้งนี้ด้วยเห็นว่าถ้ากักขังตัวหลวงประสิทธิ์ไว้เร่งรัดทองที่กรุงเทพฯ ก็คงจะไม่ได้ทอง²

¹ กหข., จดหมายเหตุนครบาลที่ 3 จ.ศ. 1209 เลขที่ 148 ร่างสารตราเจ้าพระยา สกรีถึงพระยาพิไชยให้เอาตัวหลวงพิไชยสุนทรมาชำระเรื่องเรียกเงินข้าราชการกับตัวเลขเหลือเกิน

² กหข., จดหมายเหตุนครบาลที่ 3 จ.ศ. 1206 เลขที่ 179 สารตราเจ้าพระยา สกรี เรื่องหลวงปราบขุนประสิทธิ์ส่งครามคุมเอาทองคำส่วยลงมาส่ง

หากจะมีการลงโทษบ้างก็ต่อเมื่อมูลนายเจ้าสังกัดสิ้นชีวิตแล้ว และติดตามทวงจากทรัพย์สินรกรกของมูลนายนั้น¹ และบางรายรัฐก็ไม่ได้ติดตามทวงด้วยเลยทั้ง ๆ ที่ก่อนหน้านั้นรัฐน่าจะรับรู้ว่ามีกรรอกงเพราะช่วยค้ำถึง 6 ปี ดังเช่นกรณีเมืองคำพิงช่วยไม่ยอมสักแต่พระยาพิษณุโลกสั่งให้เลิกเหล่านั้นไปร่อนทองให้ตนโดยตนรับจะส่งไม่ยอมสักให้ส่วนกลางแทน แต่ปรากฏว่าพระยาพิษณุโลกก็ได้ส่งไม่ลงมาติดค้ำนานถึง 6 ปี พระจรรยาภีร์นำความมาแจ้งพระยาราชสุภาวดี ๆ เตือนเร่งรัดไม่ค้ำไป พระยาพิษณุโลกจึงส่งทองลงไปแทนและแจ้งว่าไม่ค้ำ² ผลประโยชน์ของรัฐย่อมสูญเสียไปในช่วงระยะเวลา 6 ปีนั้น และถ้าไม่มีผู้มาแจ้งความก็อาจลุ่มต่อได้

2. การควบคุมการเกณฑ์ไพร่ทำราชการ แม้ว่ารัฐจะแบ่งปันสัดส่วนให้ไพร่สักสังกัดมูลนายตามกรมกองต่าง ๆ และกำหนดหน้าที่แก่ไพร่เหล่านั้นแล้ว แต่ในภาคปฏิบัติไพร่ทำงานไม่เสมอกัน บางพวกถูกเกณฑ์ใช้ราชการมาก บางพวกถูกเกณฑ์ใช้ราชการน้อย โดยเฉพาะไพร่ในหัวเมือง เพราะรัฐให้สิทธิและอำนาจแก่มูลนายโดยเฉพาะอย่างยิ่ง เจ้าเมือง เรียกใช้ไพร่ทำราชการตามแต่จะเห็นสมควร ถ้ามูลนายมีไพร่ได้สังกัดทั้งไพร่สมและไพร่หลวงก็ย่อมจะใช้ไพร่หลวงก่อนเมื่อมีการเกณฑ์แรงงานในกรณีพิเศษ³ ไพร่ประจำการหรือไพร่จ่ายเดือนอาจถูกเกณฑ์ให้ทำช่วยหรือทำราชการอื่นได้ตามแต่ทางการจะกำหนดเพื่อให้ได้ผลประโยชน์ตามที่ต้องการในขณะนั้น การที่รัฐไม่เข้มงวดกับการใช้ไพร่ทำงานให้ตรงตามหน้าที่ก็ดี การที่รัฐอนุญาตให้ไพร่เสียเงินค่าราชการแทนการถูกเกณฑ์แรงงานทำราชการก็ดี ย่อมแสดงให้เห็นความยืดหยุ่นในการเกณฑ์ไพร่ทำราชการ

ศูนย์วิจัยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

¹ กษ., จดหมายเหตุการณ์ที่ 4 ค.ศ. 1213 เลขที่ 36 ตั้งสินเธียรเป็นนายอากรฯ เรื่อง เร่ง ล่วยฝาง

² กษ., จดหมายเหตุการณ์ที่ 4 ค.ศ. 1221 เลขที่ 74 ร่างตราเมืองนครราชสีมา

³ ดุบทที่ 2

ค. การควบคุมการเคลื่อนย้ายของไพร่

นอกจากการโอนสังกัดโดยมูลนายขอแลกเปลี่ยนไพร่กันระหว่างหมู่แล้ว¹ ตามปกติไพร่ไม่มีสิทธิ์ขอย้ายหมู่ย้ายกองเองนอกจากเป็นการย้ายจากงานเบามาเป็นไพร่หลวงงานหนัก หรือย้ายสังกัดเมื่อนายถึงแก่กรรมเป็นต้น² ในที่นี้จะพิจารณาถึงการเคลื่อนย้ายเดินทางของไพร่ แม้ว่าเป็นที่เข้าใจกันว่ามูลนายมีอำนาจในการควบคุมการเคลื่อนย้ายของไพร่ แต่ในทางปฏิบัติมูลนายและรัฐไม่เข้มงวดในการเคลื่อนย้าย **จากการศึกษา**หลักฐานเท่าที่ปรากฏไพร่มีเสรีภาพในการเคลื่อนย้ายเดินทางพอสมควร ไพร่กองส่วยซึ่งเป็นกองนอกอยู่ตามหัวเมืองสามารถโยกย้ายที่ทำมาหากินและทำส่วยได้³ โดยนายกองจะมีหนังสือขออนุญาตเล่นาบดีให้กราบบังคมทูลและเมื่อพระมหากษัตริย์ทรงมีพระบรมราชานุญาตแล้ว เล่นาบดีก็จะมีสำตราไปถึงเจ้าเมืองที่ไพร่กองส่วยนั้นเคย

¹ กษ., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1208 เลขที่ 124 ตราพระยามหาอำมาตย์ ฯลฯ จ.ศ. 1221 เลขที่ 74 ตราหน้ายถึงเจ้าพระยานครราชสีมา เรื่องการแลกเปลี่ยนครอบครัวระหว่างพระเทพวงษา กับพระสุนทรราชวงษา

² กษ., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1208 เลขที่ 124 ตราพระยามหาอำมาตย์ ถึงเมืองอ่างทอง เรื่องให้สืบล้วนผู้ร้ายที่ลักข้าง

³ กษ., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1207 เลขที่ 237 สำตราเจ้าพระยาจักรีฯ ตอบเมืองนครไชยศรีด้วยขุดคลองบางปลาและจะได้ครัวลาวเข้ามา

และเลขที่ 276 สำตราเจ้าพระยาจักรีฯ ถึงพระยาสุวรรคโลก ฯลฯ

จ.ศ. 1220 เลขที่ 56 สำตราถึงเจ้าพระยามหาศรัทธมาฯ เรื่องให้ส่งไม้ลั่นกับดินเหนียวโดยเร็วมาฉะวัน 4³ 1 คำ

อยู่เดิมและจะเดินทางไปอยู่ใหม่ ถ้าเห็นว่าไพร่กองส่งเหล่านั้นจะส่งส่งได้มากกว่าเดิมในที่ใหม่ หรือจะส่งได้น้อยลงกว่าเดิมถ้ายังคงอยู่ในแหล่งเดิม

แต่ถ้าเป็นการโยกย้ายของไพร่เอง ไพร่อาจเดินทางไปที่ซามากินแหล่งอื่นได้เพราะ การควบคุมในหัวเมืองไม่รัดกุม ไพร่ส่วนใหญ่ซึ่งเป็นไพร่ส่งไม่ต้องทำราชการเป็นรายเดือนเพียง แต่หาล่วงมาส่งให้ครบเท่านั้น หลังจากไพร่ทำส่งส่งรัฐหรือทำราชการแล้วอาจเดินทางไปที่ซามากินที่อื่นหรือเมืองอื่นได้โดยขออนุญาตจากมูลนายก่อน¹ ปรากฏการณ์นี้เกิดขึ้นอยู่เสมอ ๆ โดยไพร่ มีข้ออ้างว่าที่ซามากินเดิมขัดสน เป็นต้น² หน้าที่ของเจ้าเมืองประการหนึ่งคือต้องดูแลไพร่ที่แปลก ปลอมและส่งกลับไปเมืองเดิมของไพร่เมื่อถึงเวลาที่ไพร่ต้องทำราชการ แต่ส่วนใหญ่แล้วเจ้าเมือง ละเลยที่จะซักถามหรือสอดส่องดูแลไพร่แปลกปลอมในเมืองของตน และตัวไพร่เองก็จะถือโอกาส ไม่กลับบ้านเมืองเดิม เช่น ไพร่หลวงจากกรุงศรีอยุธยาขึ้นไปหาเสบียงอาหารที่ลี้กลนครแล้วไม่ยอม กลับลงมา³ จนทำให้มีการทวงไพร่ที่เดินทางไปซามากินทำ เลอื่นและไม่ยอมกลับไปรับราชการ คงหมวดคงกองเดิมอยู่เสมอ และบางรายก็เป็นเรื่องที่เกิดขึ้นมาเป็นเวลานานแล้ว ปัญหาการ

¹ เรื่องกฎหมายตราสามดวง พระราชกำหนดใหม่ 12, หน้า 720-722.

² กษ., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1215 เลขที่ 49 ร่างตราถึงเมืองนครราชสีมาโปรดให้ทำแผนที่ก่อป้อมกำแพงใหม่ซ่อมป้อมกำแพงเก่า

³ กษ., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1207 เลขที่ 240 หนังสือพระยามหาอำมาตย์ถึงเมืองนครไชยศรีด้วยความนายพุดเลขไพร่หลวงกรมม้า กรมการเกาะไฉ

ค้างช่วยประการหนึ่ง เกิดขึ้นเพราะล่าเหตุที่เลิกไปทำมาหากินไกล ๆ และถือโอกาสไม่ส่งส่วยให้มูลนายเดิม ดัง เช่นกรณีเลิกรามัญไพร่ล้มส่วยเงินกองหลวงรามัญหนทเบตคตีส ปสัดเมืองนนทบุรีขึ้นไปทำมาหากินที่เมืองตากหลายปีแล้วและไม่นำเงินส่วยที่ค้างส่งไปส่งแก่นายกองเดิม ทำให้ส่วยขาดค้างอยู่จำนวนมาก¹

เมื่อมูลนายไม่เข้มงวดกับการเคลื่อนย้ายของไพร่และการส่งส่วย จึงปรากฏว่าในทางว่าวชำระไพร่ในสังกัดเมื่อมีการเกณฑ์ส่วยหรือส่งส่วยหรือทำราชการจะมีจำนวนเลกจำหน่าย หนี และโจทย์อยู่ด้วยจำนวนหนึ่ง เสมอ

มูลนายจะจำหน่ายไพร่หนีค้างไว้ในทางว่าว เพื่อหักจำนวนคนและจำนวนส่วยที่จะต้องทำราชการ แต่สัสดียังคงไม่หักออกจากบัญชีเป็นการให้เวลามูลนายติดตามไพร่ที่สืบค้นมาคงหมุ่คงกองเดิม จำนวนไพร่ที่ค้างไม่ได้ทำราชการและเสียส่วยนี้จึงค้างเป็นเวลานาน ในสมัยรัชกาลที่ 3 มีสารตราระบุว่าถ้าไพร่หนีครบ 3 ปี แล้วก็อนุญาตให้หักไพร่หนีนั้นออกจากบัญชีได้² แต่อย่างไรก็ตามการทวงไพร่โจทย์หมุ่ระหว่างกองมักเป็นคดียืดเยื้อนานเกินกว่า 3 ปี นอกจากนี้ยังปรากฏว่ามี การสักรแปลงเลกอยู่เสมอ ๆ โดยไม่ถือว่าเป็นกรณีผิดปรกติและมีได้มีการลงโทษไพร่หรือมูลนาย

ศูนย์วิทยทรัพยากร จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

¹ กษ., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1220 เลขที่ 56 สารตราถึงเจ้าพระยามหา
คัรริธรรมฯ เรื่องให้ส่งไม้ล่นกับดินเหนียวโดยเร็ว ๓

² กษ., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1207 เลขที่ 295 ใบบอกหลวงพิทเสนา
เรื่องส่งบัญชีทางว่าวเลขที่ปลดชรา ตาย หนี

ใหม่แต่อย่างใด คือเมื่อมูลนายเดิมสืบทราบข่าวไพร่ของตนไปหลบซ่อนอยู่กับใคร หรือลักส่งกักมูลนายคนไหน ก็จะมีใบบอกมายังเสนาบดีที่ควบคุมหัวเมืองตน ถ้าเสนาบดีสืบส่วนใดความจริงตามนั้นจะสั่งการให้มีการลักแปลง เลกกสืบคืนกรมกองเดิม ส่วนใหญ่เป็นเลกถูกหนึ่หนีไปอยู่กับเจ้าต่างกรมคือไปเป็นไพร่ล้ม หรือบางคนลักเป็นทาสไปแล้วจึงต้องลักแปลงเป็นไพร่ตามเดิมและต้องยื่นทางว่าวการลักแปลงนั้นต่อกรมมหาดไทย กระพระกลาโหม สัสดี และมหาดเล็กเป็นหลักฐานไว้¹

ไพร่หนีไปอยู่กรมกองอื่นจนมูลนายต้องติดตามทวงนั้น อาจหนีไปห่างไกลจากภูมิลำเนาเดิมมากและไพร่มักอ้างว่าตนเองโยกย้ายไปทำมาหากินต่างถิ่นเพราะท้องถิ่นเดิมขัดคัดขัดสน แต่ไม่ได้ขออนุญาตหรือแจ้งให้มูลนายทราบ เมื่อถึงเวลาทำราชการหรือส่งส่วยก็ไม่กลับไปที่ฐานเดิม มูลนายต้องติดตามเตือนให้ไพร่กลับมาหรือส่งส่วยให้ตน และขอความร่วมมือจากเจ้าเมืองที่ไพร่ไปอยู่นั้น² กว่าจะได้ไพร่กลับมามากินเวลานานทำให้ทางการสูญเสียผลประโยชน์จากไพร่ไปจำนวนมาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งภิกษุและสามเณรมักไม่สึกในภูมิลำเนาเดิมเพราะเกรงว่าจะถูกเกณฑ์ทำราชการซึ่งเสี่ยงเดินทางไปสึกที่ท้องถิ่นอื่น มูลนายเดิมจะได้ติดตามไม่ได้/ปรากฏหลักฐานกรณีเจ้าหมื่นตามทวงพระเถรเณรที่สึกอยู่เสมอ ๆ³ สิ่งอาจตั้งข้อสงสัยได้ว่าความไม่เข้มงวดในการเคลื่อนย้ายของไพร่ทำให้มีไพร่ถูกหนึ่ที่ยังไม่ได้ลัก พระ เณรสึกใหม่จำนวนไม่น้อยที่หลุดพ้นจากการถูกสักคงส่งกักมูลนายตามกฎหมายโดยที่มูลนายเดิมไม่ทราบที่อยู่และไม่อาจติดตามมาคงส่งกักได้

¹ กพข., จดหมายเหตุนครบาลที่ 3 ไม่ปรากฏ จ.ศ. เลขที่ 48 บัญชีเลขเมืองสุพรรณ สักแล้วและยังไม่ได้สัก. และเลขที่ 137 หางว่าวสักเลขเมืองปราจีน ขอสักแปลง เลกโทษโยไปต่างหมื่น

² กพข., จดหมายเหตุนครบาลที่ 3 จ.ศ. 1207 เลขที่ 254 หนังสือถึงกรุงเก่า เรื่องให้เร่งรัดเอาตัวทาสของนายหนูชจากหลวงสุพมาตรา

³ กพข., จดหมายเหตุนครบาลที่ 4 จ.ศ. 1221 เลขที่ 78 ร่างตราหนึ่เมืองนครพนม

นอกจากการเคลื่อนย้ายของไพร่ในกรณีที่ไพร่ขออนุญาตมุลนายไปทำมาหากินที่ใหม่ หรือมุลนายขออพยพไพร่ทั้งกอง หรือ ไพร่เดินทางเคลื่อนย้ายไปต่างถิ่นเองโดยพลการดังกล่าวแล้วยังมีกรณีที่ไพร่เดินทางติดตามมุลนายไปเมื่อมุลนายได้รับแต่งตั้งให้เป็นขุนนางอยู่ตามหัวเมือง และไม่ได้ออกไพร่ออกจากสังกัดเดิมอย่างเป็นทางการ เกิดเป็นคดีความขึ้นเมื่อไพร่นั้นร้องเรียนขอกลับไปสังกัดกรมกองเดิม เช่น กรณีนายศรี นายอิน นายอ่ำ เลกล้อมวังของกรมพระราชวังบวรติดตามขุนนางที่ได้รับแต่งตั้งเป็นพระยาสรเจ้าเมือง เป็นไพร่ที่เรียกว่าไพร่ติดตัว แต่ไม่ได้หักจากการเป็นไพร่หลวงล้อมวัง เป็นเวลานานจนพระยาสรถึงแก่กรรม นายศรีได้รับความเดือดร้อนถูกกดขี่ข่มเหงจากเจ้าเมืองคนใหม่ทีคิดจะเอาบุตรสาวของนายศรีเป็นภรรยา นายศรีจึงหลบหนีและขอสมัครกลับเป็นเลกล้อมพระราชวังอยู่ตามเดิม แต่พระยามหาอำมาตย์มีสารตราถึงพระยาสรบุรีให้ส่งเลขทั้งหมดนั้นเป็นเลขเมืองสรเพราะ "สักเปนเลขเมืองสรมาช้านานแล้ว"¹ กรณีไพร่ติดตัวอย่างไม่เป็นทางการเป็นเวลานานดังกล่าวแล้วนี้ ย่อมแสดงให้เห็นความละเลยไม่เอาใจใส่ของมุลนายเจ้าสังกัดคนเดิมและความไม่เข้มงวดในการเคลื่อนย้ายของไพร่

การประนีประนอมในการเคลื่อนย้ายของไพร่ทำให้เกิดความสับสนเป็นปัญหาหรือคดีความยืดเยื้อนานปี พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงออกกฎหมายเป็นลายลักษณ์อักษรให้มีหนังสือเดินทางสำหรับไพร่ ระบุว่าไพร่สังกัดใดเดินทางขึ้นไปต่างเมืองด้วยเหตุใดและเป็นระยะเวลาเท่าใด ถ้าครบกำหนดแล้วให้เจ้าเมืองคอยสอดส่องดูแลส่งไพร่นั้นกลับไปบ้านเมืองเดิมด้วย² ลักษณะเช่นนี้คล้ายกับหนังสือมอบตัวเบิกทางแต่หลักฐานเท่าที่พบเป็นหนังสือเดินทางจากส่วนกลางออกไปยังหัวเมืองเท่านั้น

¹ กหข., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 ไม่ปรากฏ จ.ศ. เลขที่ 48 และ

กหข., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1217. เลขที่ 171 บอกรเจ้าพระยาศรีสุริยวงษ์เรื่องความหลายเรื่อง.

² กหข., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1218 เลขที่ 42

จากกรณีต่าง ๆ ที่ปรากฏหลักฐานสิ่งอาจสรุปได้ว่า การควบคุมกำลังคนไม่มีความเข้มงวดในการควบคุมการเคลื่อนย้ายของไพร่¹ ไพร่มีอิสระในการเดินทางและไม่ได้ถูกผูกติดอยู่กับท้องถิ่นหรือแม้กระทั่งมูลนายต้นสังกัด รัฐพยายามวางกฎเกณฑ์ควบคุมไพร่เป็นสังกัดกรมกองเพื่อความสะดวกและผลประโยชน์ในการเรียกใช้ทำราชการและเป็นกำลังในการรบ การคงสังกัดในท้องถิ่นที่แน่นอนของไพร่ย่อมก่อให้เกิดความสะดวกและความเป็นระเบียบในการควบคุมยิ่งขึ้น แต่รัฐก็ไม่เข้มงวดในการเคลื่อนย้ายเดินทางของไพร่ ไม่มีการลงโทษไพร่ที่หนี โจททย์ไปต่างกรม กอง ทหารจะคำนึงถึงผลประโยชน์ที่พึงได้จากไพร่มากขึ้นเป็นสำคัญ

ความรอมชอมในการเคลื่อนย้ายของไพร่ที่ปรากฏให้เห็นชัดเจนในการชำระไพร่ครั้งใหญ่ โดยการส่งข้าหลวงจากส่วนกลางออกไปเป็นข้าหลวงกองสักและข้าหลวงกองสับ เพราะปรากฏหลักฐานว่ามีเลขแขนขาวและเลขสังกัดกรมกองในกรุงเทพฯและเลขต่างเมืองอยู่ในเมืองที่ข้าหลวงไปตั้งกองชำระอยู่เป็นจำนวนมาก แม้ว่าจะมีการเตือนให้มูลนายเร่งไปสักไพร่ในสังกัดของตนให้เรียบร้อยก่อนหน้านั้นนานแล้ว ข้อสังเกตสรุปคือนอกจากกฎหมายซึ่งเป็นกฎเกณฑ์วางระเบียบในการควบคุมกำลังคนให้เป็นระบบจะมีลักษณะยืดหยุ่นในตัวเองแล้ว การนำมาบังคับใช้ในภาคปฏิบัติก็ยิ่งมีความอ่อนนุ่มลื่นและไม่เข้มงวดทั้งในด้านการควบคุมคนให้ตรงสังกัด รวมทั้งการควบคุมไพร่ทำงานให้กับรัฐและการควบคุมการเคลื่อนย้ายของไพร่ด้วย

ศูนย์วิจัยทรัพยากร จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

¹ ศาสตราจารย์ ขจร ลู่พาดิช ได้กล่าวไว้ว่า "กฎหมายดูจะประสงค์ให้ผู้คนอยู่ตามหมู่บ้านตามอำเภอเดิมของตน หรืออย่างน้อยก็ให้อยู่ในแถบเป็นหลักฐานไว้ในตำบลภูมิสำเนาเดิม...ดูจะถือความสะดวกของทางบ้านเมืองเหนือเสรีภาพเคลื่อนย้ายของบุคคล...เพียงระยะเวลาไม่ถึง 200 ปี นับแต่สถาปนากรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี ภาวะของสังคมไทยก็ถูกจำกัดเสรีภาพในการเคลื่อนย้ายที่ทำกินเสียแล้ว ดู มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ขจร ลู่พาดิช. "ฐานันดรไพร่" ใน ประวัติศาสตร์และการเมือง, หน้า 83

ผลสะท้อนจากความยืดหยุ่นและอะลุ่มอล่วยของลักษณะระบบการควบคุมกำลังคน และการบังคับใช้

ความสัมพันธ์ระหว่างมูลนายกับไพร่ภายใต้ระบบการควบคุมกำลังคนดังกล่าวแล้ว มีลักษณะเป็นความสัมพันธ์ในระบบอุปถัมภ์ (Client-patron relationship) มูลนายมีหน้าที่ให้ความคุ้มครองแก่ไพร่ได้สังกัดในด้านความเป็นอยู่, ในด้านการศาล และความยุติธรรม เป็นตัวกลางระหว่างรัฐกับไพร่ รวมทั้งดูแลทุกข์สุขของไพร่ด้วย¹ มูลนายไม่มีเงินเดือนประจำแต่ก็ได้รับแรงงาน ผลผลิต และของกำไรมากจากไพร่เป็นเครื่องตอบแทน ยิ่งกว่านั้นไพร่ยังเป็นเครื่องเชิดชูฐานะและเกียรติยศของมูลนายด้วย การพึ่งพาอาศัยกันและกันดังกล่าวย่อมนำไปสู่ความร่วมมือกันในการป้องกันกษัตริย์เสียดลประโยชน์และแสวงหาผลประโยชน์ให้แก่ตนเองทั้ง 2 ฝ่าย เช่น มูลนายช่วยเหลือไพร่ให้ไม่ต้องถูกทาส เมื่อไพร่เป็นไพร่ข้อมือข้าาก็ไม่ต้องทำราชการให้รัฐ แต่มูลนายก็เรียกใช้งานส่วนตัวได้เพื่อตอบแทนความคุ้มครองในกรณีต่าง ๆ การที่ผู้อุปถัมภ์เข้าไปสอดแทรกทางด้านตุลาการและการพิจารณาคดีของผู้อยู่ใต้อุปถัมภ์ และการช่วยเหลือผู้อยู่ใต้อุปถัมภ์ไม่ให้อ้างถูกเกณฑ์แรงงานนี้เป็นตัวอย่างแสดงให้เห็นบทบาทที่ผู้อยู่ใต้อุปถัมภ์พึงหวังว่าจะได้รับจากผู้อุปถัมภ์ของตน² แต่ถ้าผู้

¹ กรมศิลปากร, เรื่องกฎหมายตราสามดวง, พระโอยการสักขณรับฟ้อง 10, หน้า 194, พระโอยการสักขณโจร 5, 6, หน้า 434-435

พระธรรมนูญ 1, หน้า 76

พระราชกำหนดเก่า 18, หน้า 629-630

สักขณฉัวเมีย 63, หน้า 292

สักขณภูหนี่ 63, หน้า 377 และ

สักขณเปิดเสรีล 45, หน้า 387

² อิศน รัตพันธ์, ม.ร.ว., สังคมไทยสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์, ม.ร.ว. ประกายทอง สิริสุย และพรณี สว่างบุญมี แปล (กรุงเทพฯ : พิมพ์, 2521), หน้า 164-183, 386

อุปถัมภ์ไม่ได้รับความคุ้มครองและการเอื้ออำนาจประโยชน์ดังกล่าว หรือได้รับน้อยกว่าผู้ที่อยู่ใต้อุปถัมภ์ของมูลนายคนอื่นก็ย่อมจะพยายามแสวงหาความคุ้มครองจากมูลนายคนใหม่ที่ตนคิดว่าจะให้ความคุ้มครองได้ดีกว่า ทำให้เกิดเป็นความสัมพันธ์ภายใต้ระบบอุปถัมภ์อย่างไม่เป็นทางการ (**informal patron-client relationship**) การพึ่งพานั้นอาจเป็นไปในรูปของการส่งของขวัญให้หรือทำงานให้กับมูลนายคนใหม่เป็นกรณีพิเศษ ในขณะที่ตนก็ยังคงรับใช้มูลนายต้นสังกัดเดิม หรือยิ่งกว่านั้นไพร่ไปพึ่งพิงมูลนายคนใหม่โดยละทิ้งความผูกพันกับมูลนายคนเดิมโดยหนีโจทก์ไปสังกัดกรมกองอื่น ถูกสักใหม่เพื่อเข้าสู่ระบบการควบคุม หรือระบบอุปถัมภ์อย่างเป็นทางการ (**formal patron-client relationship**) ลักษณะดังกล่าวย่อมทำให้เกิดการควบคุมกำลังที่ซับซ้อนกันมีความสับสนยุ่งยาก มูลนายเดิมฟ้องร้องแก่งแย่ง เรียกไพร่ของตนกลับคืนเป็นคดีความเกิดขึ้นเสมอ ๆ ความยึดหยุ่นจะลุ่มอล่วยในตัวบทกฎหมายก็ดีและในภาคปฏิบัติก็ดีก่อให้เกิดปัญหาต่าง ๆ ดังนี้

1. ความสับสนของการสังกัดกรมกอง
2. ส่วยค้ำจำนวนมาก
3. การขาดไพร่ทำงานประจำการ หรืองานโยธา
4. การช่อก ลุ่มผู้คน

1. ความสับสนของการสังกัดกรมกอง

ปัญหาความสับสนของการสังกัดกรมกองของไพร่ที่มีอยู่ทุกระชากาล ดังเห็นได้จากพระราชกำหนดสักเลก ชำระเลก สมัยรัชกาลที่ 2, รัชกาลที่ 3 และรัชกาลที่ 4 รวมทั้งคดีความ สำนัดราใบบอก และหนังสือราชการต่าง ๆ มีกรณีการเบียดเบียนแรงงานไพร่ การเบียดบังไพร่ ไพร่ข้อมือชาวจำนวนมาก ไพร่หนี การแก่งแย่งไพร่ เป็นต้น

ก. การเบียดเบียนใช้งานไพร่ แม้ว่าจะมีกฎหมายห้ามการใช้งานไพร่ดูจทาส¹ และให้ใช้ได้วันหนึ่งหรือสองวัน แต่ก็เป็นการเปิดช่องโหว่ในการใช้งานไพร่และจากหลักฐานที่ปรากฏ

¹ กรมศิลปากร, เรื่องกฎหมายตราล้ามดวง พระไอยการบานมแนก, หน้า 179-181

² เรื่องเตียวกัน, พระราชกำหนดใหม่ 12, หน้า 721

การที่มูลนายมีไพร่ไตสังกัดทั้งไพร่ล้อม และไพร่หลวง มีการใช้งานปะปนกันและพร้อม ๆ กัน และ / หรือใช้งานไพร่เป็นกรณีพิเศษตามที่ส่วนกลางสั่งมาโดยไม่กำหนดการใช้ไพร่ตามสังกัด รวมทั้งการที่รัฐให้อำนาจแก่เจ้าเมืองหรือมูลนายเลือกใช้ไพร่ไตสังกัดกองไตหรือหมู่ไตทำราชการในกรณีพิเศษ การใช้ไพร่ทำงานสิ่งอาจะไม่เท่าเทียมกัน ไพร่บางพวกทำงานหนักในขณะที่บางพวกทำงานน้อย และมูลนายถือโอกาสที่กฎหมายมีลักษณะรอมชอมในการบังคับใช้ หาประโยชน์จากการควบคุมไพร่ในสังกัด ใช้งานไพร่เกินกว่าที่ได้รับมอบหมายมา ปรากฏหลักฐานเป็นจำนวนมากเกี่ยวกับคดีความที่ไพร่ร้องเรียนรัฐว่าถูกใช้ให้ทำงานหนัก¹ เช่น ขอย้ายสังกัดเพราะใช้งานเกินไป² เก็บส่วยไพร่เกินกว่าที่ทางการกำหนดจนทำให้ไพร่หลบหนีไป³ จนรัฐต้องมีสำรตราห้ามปรามมูลนายไม่ให้เบียดเบียนไพร่อีก บางครั้งมีคดีที่มูลนายหรือนายกองเก็บเงินจากเลกตงเมืองโดยที่ทางกรุงฯไม่ได้เรียกเกณฑ์ออกไป ทำให้ไพร่เดือดร้อน⁴

การขอย้ายสังกัดมีกรณีขอย้ายจากไพร่ล้อมมาเป็นไพร่หลวงด้วย ดังเช่น กรณีนายอู๋ นายนิ่ม นายเมร นายเพชร มาฟ้องต่อพระพิชัยกรมการว่า มูลนายของตนคือหลวงพิชัยจางวาง และขุนลครนายหมวด เรียกเก็บเงินค่าราชการจากพวกตนปีละ 4 ตำลึง และใช้งานในบ้านเรือน

¹ พระราชกำหนดใหม่ ระบุให้ไพร่ฟ้องร้องกล่าวโทษมูลนายได้ ดู กรมศิลปากร, เรื่องกฎหมายตราสามดวง พระราชกำหนดใหม่ 4, หน้า 706

² กษ., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1209 เลขที่ 148 สำรตราเรื่องให้เอาตัวหลวงพิไชยกับขุนนครมาชำระเรื่อง เรียกเก็บเงินค่าราชการกับตัวเลกเกินไป

³ กษ., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1230 เลขที่ 151 ร่างตราน้อยเจ้าพระยาภูธราภัยถึงเจ้าเมืองสระบุรี นครราชสีมา ไชยบุรี

⁴ กษ., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1230 เลขที่ 228

ของมูลนายอยู่เสมอทุกคน สิ่งขอสมัครมาเป็นไพร่หลวงล้วนไม่ขออนสักในกองหลวงที่พยุหะ คดีความนี้เมื่อมาถึงกรุงเทพฯ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระยาแก้วเพชรและพระยาสุโขทัยเป็นผู้ชำระ ถ้าเป็นจริงตามที่ไพร่ร้องเรียนก็อนุญาตให้ไพร่ย้ายสังกัดได้ตามความสมัครใจ¹

คดีความเกี่ยวกับการเบียดเบียนใช้งานไพร่นี้มีปรากฏอยู่มากมาย ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น²

ข. การเบียดบังไพร่ การชำระเลิกในแต่ละครั้งทั้งที่เจ้าเมืองกรมการเมืองเป็นผู้ชำระที่ข้าหลวงกองสักหรือกองสับจากราชธานีเดินทางไปชำระ. พบว่ามีการเบียดบังเลิกไว้ไม่พามาสักเป็นจำนวนมาก³ ในภาวะปรกติก็มีคดีความเกี่ยวกับการเบียดบังไพร่ไว้ใช้ล้อยประโยชน์ส่วนตัวของมูลนายโดยไพร่สละยอมเองด้วย⁴ มูลนายจะเรียกเงินทองจากไพร่เป็นข้อแลกเปลี่ยนกับการไม่ต้องถูกสัก ดังเช่น กรณีหลวงวิเศษ กรมการเมืองจันทบุรี ซึ่งมีหน้าที่ในการควบคุมไพร่ทำล้วยแต่กลับทุจริตเกลี้ยกล่อมให้เลิกไปชุ่มช่อนตัวอยู่ตามป่าแห่งละ 10 คนบ้าง 15 คนบ้าง แม้ว่าจะได้

¹ กหข., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1209 เลขที่ 148

² ดู กหข., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1209 เลขที่ 131, 143 และ ร.4 จ.ศ. 1230 เลขที่ 223

³ กหข., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1209 เลขที่ 114 บัญชีเลิกส่วยหัวเมืองต่าง ๆ ฝ่ายเหนือ

⁴ พระปลัดกรมการเมืองเบียดบังไพร่ไว้ไม่ให้ทำล้วย ดู กหข., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1215 เลขที่ 32 กระแสพระบรมราชโองการ

ก รับการห้ามปรามจากหลวงปลัด เมื่อเกิดการล่อลวงหลวงวิเศษซึ่งยอมรับว่าไพร่เหล่านั้นสมัครเข้าในสังกัดตนจึงรับไว้ไม่ให้หลวงปลัดเกณฑ์ไปราชการ¹

ในสมัยรัชกาลที่ 3 ปรากฏหลักฐานว่ามีไพร่ข้อมือยาวเป็นจำนวนมาก บางคนไม่ได้สักใช้ราชการถึง 30-40 ปี ก็มี² บางครั้งมีความสับสนถึงขั้นที่ว่า ไม่สามารถสืบทราบสังกัดของบิดาของไพร่แขนขานั้น³ และการเบียดบังไพร่ดังกล่าวย่อมก่อให้เกิดการเสียเปล่าในแง่ของรัฐระหว่างที่ยังไม่มีการชำระเลกเหล่านั้น

การเบียดบัง เลกไว้นั้นนอกจากจะถูกเปิดเผยขึ้นเมื่อมีการชำระเลกครั้งใหญ่ ซึ่งข้าหลวงจากส่วนกลางออกไปสักแล้ว โดยทั่ว ๆ ไป มีคดีร้องฟ้องเข้ามาถึงกรุงเทพฯ เสมอโดยขุนนางด้วยกันเองฟ้องร้องเข้ามาในทำนองที่ว่า เจ้าหมื่นนายกong ปลัดกอง หรือสมุหบัญชี ทำทุจริตเรียกเอาเงินกับตัว เลกที่ยังไม่ได้สักท้อมือและญาติพี่น้อง แล้วปล่อยตัวไปไม่สัก⁴

การเบียดบังไพร่ไว้ไม่สักเพื่อเอาผลุดทองเงินนี้ นอกจากเจ้าหมื่นนายกong เจ้าเมือง และปลัดเมืองจะเป็นผู้กระทำแล้ว⁵ ยังปรากฏหลักฐานว่าตัวข้าหลวงกองสับที่ส่งออกไปและกรม

¹ กหข., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1230 เลขที่ 120 ร่างทราน้อยถึง เมืองสังขบุรี เรื่องให้เอาตัวหลวงวิเศษไว้กับบ้านเมืองอีกครั้ง

² กหข., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1208 เลขที่ 111 สารตราเจ้าพระยาจักรีฯ ถึงพระยาปราจีนบุรี เรื่องให้หลวงทรงพิณจคุมเลขเขมรทำล้วยแจวขึ้นอีกกองหนึ่ง

³ กหข., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1207 เลขที่ 161 ใบบอกหลวงนครนายก เมืองนครนายก

⁴ กหข., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1208 เลขที่ 17 สารตราถึงกรุงเก่า เรื่องนำตั้งกำนันตลาด และ กขข., ร.4 กห.เล่ม 11 หน้า 119-120

⁵ ดู กหข., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1209 เลขที่ 143 ร่างสารตราเจ้าพระยาจักรีฯ

การเมืองยังร่วมกันทำการทุจริตด้วย¹ คดีความที่เกิดขึ้นนั้นนอกจากขุนนางด้วยกันเองเป็นผู้ฟ้องเข้ามายังกรุงเทพฯ แล้ว อาจเป็นไพร่ที่ถูกมุลนายหักหลังรับเงินไปแล้วแต่ไม่สามารถคุ้มครองให้พ้นจากการถูกสักได้ร้องเรียนเข้ามา จึงเกิดการชำระคดีและสอบสวนกันขึ้น

หน้าที่ของมุลนายในอันที่จะต้องคอยดูแลไพร่ลูกหม้อขึ้นสังกัดสักใหม่ โดยส่งไพร่ลงมากรุงเทพฯ นั้นเป็นหน้าที่ที่ถูกละเลยเสมอ ๆ จนบางครั้งทางการต้องทวงถามไปในทำนองที่ว่ากรมกองนั้น ๆ ไม่ได้สักเลกลูกหม้อเพิ่มขึ้นมาหลายปีแล้ว² ปัญหาไพร่แขนขาวจำนวนมากนี้ทำให้รัฐต้องชำระไพร่ครั้งใหญ่โดยส่งแม่กองออกไปสักในหัวเมืองหรือท้องถิ่นนั้น แต่อย่างไรก็ตามก่อนที่รัฐจะส่งแม่กองสักออกไปดำเนินการรัฐจะขอความร่วมมือจากเจ้าเมืองให้เร่งมุลนายนำไพร่แขนขาวและเลกลูกหม้อมาสักให้หมด และมักจะมีสำรตราไปเตือนหลายครั้งเพราะไม่ได้รับความร่วมมือ เจ้าเมืองยังคงส่ง เลกลงไปสักน้อยมาก³ แต่จะผ่อนผันไม่ลงโทษเจ้าเมืองที่ไม่ปฏิบัติตามคำสั่งและมีแต่การขู่สาหัสไปว่าจะส่งข้าหลวงออกไปสักและตั้งกองจับ เลกแขนขาว จึงได้มีการทยอยส่งไพร่แขนขาวหรือลูกหม้อขึ้นใหม่จำนวนมากลงมาสักที่กรุงเทพฯ ในจำนวนเลกเหล่านี้จะเห็นได้ว่ามีทั้ง

¹ กษ., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1208 เลขที่ 17 สำรตราเจ้าพระยาจักรีฯ ถึงเมืองชัยนาท ฯลฯ

² กษ., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1209 เลขที่ 151 ใบบอกหลวงนรินทรบริรักษ์ จะนำตัว เลกลงมาสักที่กรุงเทพฯ

³ กษ., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1206 เลขที่ 172 ร่างสำรตราเจ้าพระยาจักรีฯ ถึงเจ้าเมืองกรมการหัวเมืองฝ่ายเหนือ

เลขล่่มของเจ้าหน้วยายกองในเมื่องนั้น ๆ เลขล่่มของเจ้านายในกรุงเทพ¹ และเลขคองเมื่อง สิบ ประวัติไต่ว่าบิดาเป็นเลขล่่มกัตอยู่กรมกองใด เป็นรายงานช้ดแจ้จ้งเพื่อไห้ล่่มเลขแชนขาวนั้นตาม หมู่กองเติม นอกจากน้เข้าหลวงกองล่่มและกองส้บม้กจะส้บเลขล่่มมาล่่มที่กรุงเทพ รวมทั้ง เลขปิด บังช้าระได้เป็นล่ำนวนมาก ดังเช่นใบบอกพระยาสุโขทัย หม้่นคร เล่นาข้หลวงกรมพระล่่นมข้าย บอกล่่มตัวเลขซึ่งยังมิได้ล่่มท้องมือ กองส้บ ๆ ได้ ๗ แชนวสุโขทัยแต้จ้งไห้พระพลคุมลงมาเป็นคน 237 คน มีทั้งเลขล่่วยไม้กองนอก เลขล่่มม้รัง เลขเจ้ต่างกรม เลขเจ้เมื่องกรมการเป็นต้น² นอกจากน้ยังมีหลักฐานปรากฏว่ามุลนายย้่นจ้ำนวนโพรน้อยกว้่าที่เป็นจ้ริงอีกด้วย³

ค. โพรหนี โพรย้่อมต้องการท้างงานเบาและหาท้างเข้าส้งกัตกรมกองที่มีจ้ำนน้อย หรือส้งกัตมุลนายที่มีอิทธิพลค้มครองตนได้ล้ิงหาวิธีล่่มล่ียงต่าง ๆ เช่น ส้มยอมกับเจ้หน้เพื่อมิได้ต้อง

¹ กหข., จดหมายเหตุร้ช้กาลที่ 3 มิปรากฏ จ.ศ. เลขที่ 48 บัญชีเลขเมื่องสุพรรณที่ล่่ม แล้วและยังมิได้ล่่ม และ จดหมายเหตุร้ช้กาลที่ 4 จ.ศ. 1217 เลขที่ 171 บอเจ้พระยา ค้ร้สุริยวงษ์ เรื่องความหลายเรื่อง

² กหข., จดหมายเหตุร้ช้กาลที่ 3 จ.ศ. 1208 เลขที่ 139 บัญชีเลขยังมิได้ล่่มท้องมือ เจ้เมื่องกรมการส้บล่่ม และดู
จ.ศ. 1208 เลขที่ 145 หาว่าว้ข้หลวงกองส้บรายช้ือ
จ.ศ. 1208 เลขที่ 133 บัญชีเงินล่่วย
จ.ศ. 1208 เลขที่ 146 ใบบอกเมื่องพิษณุโลกล่่มเลขลงมาล่่ม

³ กหข., จดหมายเหตุร้ช้กาลที่ 3 จ.ศ. 1209 เลขที่ 118 ร้่างล้ารตราเจ้พระยา ส้กร้

ถูกสัก ให้เป็นไพร่แขนขาวเพื่อไม่ต้องใช้ราชการรับใช้แต่เฉพาะมูลนาย หรือบางครั้งปลอมสัก
กันเองก็มี¹ แต่ถูกจับได้และได้รับการลงโทษในภายหลังจึงเป็นเรื่องที่ทางการกำชับกำชามากใน
การสั่งข้าหลวงออกไปตั้งกองสักในหัวเมืองว่าต้องรักษาหีบเหล็ก น้ำหมึกที่ใช้อย่างเคร่งครัดเพื่อไม่
ให้เกิดการปลอมสักขึ้นได้²

ความไม่เข้มงวดในการเคลื่อนย้ายของไพร่เป็นปัจจัยหนึ่งที่ส่งเสริมให้ไพร่ที่หลีกเลี่ยง
งานหนัก และมีความทุกข์ยากในสภาพชีวิตความเป็นอยู่หลบหนีและโจทย์ไปจากหมู่กรมกอง หนี
ไปตั้งกองซ่อนลุ่มอยู่ตามป่าดง เมื่อหลบซ่อนและทำมาหากินลู่ลัดไม่ได้ก็เที่ยวปล้นราษฎร เป็นคดี
ความอยู่เลมอในสมัยรัชกาลที่ 2 จนถึงสมัยรัชกาลที่ 3 มีการตรากฎหมายห้ามการตั้งข่มลุ่มผู้คน
ตามป่าดง³

ง. การแก่งแย่งไพร่ คดีความฟ้องกันระหว่างมูลนายต่างกองต่างสังกัดมีอยู่เลมอ
ถ้าเป็นคดีที่เกิดขึ้นในหัวเมืองเจ้าเมืองเป็นผู้ตัดสินความ ถ้าเป็นคดีใหญ่หรือตัดสินไม่ได้จะส่งเรื่อง
มากรุงเทพฯ ผ่านเสนาบดีมหาดไทย กลาโหม หรือกรมท่าที่ควบคุมดูแลหัวเมืองนั้น ๆ เพื่อนำ
ความกราบบังคมทูล บางครั้งส่วนกลางก็จะส่งคดีกลับไปให้เจ้าเมืองใหญ่แถบนั้นตัดสินความ⁴ ถ้า

¹ กหข., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1209 เลขที่ 143 สำนักราถึงเมืองอ่างทอง
เรื่องให้สืบสวนายลูก โทษสักท้องมือปลอมให้นายฝั่ง

² ดูการสักเลขบทที่ 2

³ เล่มเตีจกรรมพระยาตำราช่างภาพ, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 3
เล่ม 2, หน้า 10

⁴ กหข., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1230 เลขที่ 228 ร่างหนังสือและสำเนา
ถึงเมืองอุษันร์ พิษณุโลก ประชิน และกรุงเก่า

ความนั้นค้างมานานจะเรียกตัวผู้กระทำความผิดมาชำระที่กรุงเทพฯ¹ คดีความทำนองนี้จะมีเป็นจำนวนมาก ความไม่สะดวกในด้านการคมนาคมยิ่งทำให้คดีความยืดเยื้อหลายปี

ส่วนใหญ่แล้วคดีความนั้นเกี่ยวกับ เรื่องการแก่งแย่งไพร่โจทยัญญ์ มูลนายเดิมติดตามทวง เลกคืนจากมูลนายคนใหม่ที่ได้รับเลขของตนไว้ การทวงไพร่ที่มีอยู่เล่มไม่เพียงเพราะเมืองมีอาณา เขตติดต่อกัน แต่เพราะความยืดหยุ่นและอะลุ่มอล่วยของระบบและการบังคับใช้กฎหมาย ปรากฏว่า เลกที่ยังไม่ได้สักมีอยู่เป็นจำนวนมากทั้ง ๆ ที่มีอายุสมควรสักแล้ว แต่มูลนายยังคงปล่อยให้ไพร่ แขนขาว เมื่อเกิดคดีความขึ้นจึงเกิดปัญหาว่าไพร่ควรสักอยู่กองใดแน่จึงต้องสืบหมุกรมเดิมของ เลก และบิดาเป็นคดีความของไพร่โจทยัญญ์ระหว่างกองยึดเยื้อเป็นเวลานาน เป็นที่น่าสังเกตุว่าเลกส่วนใหญ่ นั้นยังไม่ได้สัก² มีการทวงเลกค้างเกินกำหนดระหว่างกรมกองเป็นเวลานานถึง 14 ปี³ ชั่วงเวลานั้นยอมเป็นการสูญเสียผลประโยชน์ของรัฐเป็นอันมาก

¹ กหข., จดหมายเหตุนครบาลที่ 4 จ.ศ. 1215 เลขที่ 64 หนังสือถึงเมืองสุโขทัย ชำระ
 ส่วนที่ค้างแก้บิดานายพุก

² กหข., จดหมายเหตุนครบาลที่ 3 จ.ศ. 1207 เลขที่ 49 ร่างสารตราเรื่องชำระเลก
 เมืองพิไชยและเมืองขึ้นซึ่งหลบหนีไปอยู่เมืองแพร่

³ กหข., จดหมายเหตุนครบาลที่ 4 จ.ศ. 1211 เลขที่ 144 ใบบอกเมืองนครราชสีมา
 มอบหางว่าวจำนวนเลขพระยาพรหมภักดี ให้พระพรหมภักดีคนใหม่คุมต่อไป และ

จ.ศ. 1213 เลขที่ 14 เรื่องร่างสารตราตอบพระวิสิตรเมืองพิสิตรว่าด้วยข้าวคางฉาง
 ปินดาบศิลาคงเมือง และเลกลูกหมุคงเมือง

การละเลยของมูลนายซึ่งมีหน้าที่ตามกฎหมายให้ดูแลควบคุมไพร่ให้คงสังกัด อาจลดน้อยลงกว่านี้หากระบบการควบคุมกำลังคนมีความเข้มงวดและ ไม่มีความยืดหยุ่นอะลุ่มอล่วยในการบังคับใช้กฎหมาย ไพร่แขนขาของกองต่าง ๆ เลกหนี เลกโจทย์ ที่ข้าหลวงกองสักและข้าหลวงกองสับติดตามมาได้ รวมทั้งมูลนายที่เบียดเบียนใช้แรงงานไพร่หรือกระทำความผิดต่าง ๆ ไม่ได้รับการลงโทษเด็ดขาดเป็นตัวอย่าง จึงเป็นเรื่องปรกติธรรมดาที่ส่วนกลางจะต้องชำระขณะเดียวกับการชำระครั้งใหญ่และอาจมีการฟ้องร้องเรียกไพร่กลับคืนได้ในเวลาต่อมา เป็นปัญหาที่เกิดขึ้นทุก ๆ รัชกาลในสมัยต้นรัตนโกสินทร์นี้

2. ลี้ภัยจำนวนมาก

ความไม่เข้มงวดในการบังคับใช้กฎระเบียบในการควบคุมกำลังคน มีผลทำให้เกิดการติดค้างลี้ภัยอยู่เสมอและเป็นจำนวนมาก¹ และปรากฏว่าติดค้างต่อเนื่องกันเป็นเวลานานถึง 8 ปีก็มี² แม้ว่าลี้ภัยนั้นจะเป็นลี้ภัยที่ไปเป็นสินค้าออกหรือเป็นวัสดุก่อสร้างที่จำเป็น เช่น ไม้ขนสัก เป็นต้น

¹ กจข., กท. ร.4 เล่ม 20 จ.ศ. 1222 หน้า 136, 148-9

กทข., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1209 เลขที่ 112 บัญชีไม้ขนสักหัวเมืองต่าง ๆ ส่งเข้ามา หักใช้ค้างปีเก่า และเลขที่ 110 บัญชีลี้ภัยเร่งรีบกับเงินแทนผลเร่งรีบแต่ที่ค้าง

² กทข., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1209 เลขที่ 126

ส่วยไม้ขนสักกองนอกเมืองสุโขทัย

เลข 104 คน ปีละ 208 ตัน	ปีจรู	78	} 702 ตัน ¹
ค้ำ	ขาร	208	
	เกาะ	208	
	มะโรง	208	

จะเห็นได้ว่า กองหลวงทรงค้ำขา กองส่วยไม้ขนสักกองนอกนี้ไม้ค้ำหลายปี บางปีไม่ได้ส่งไม้เลย และยังไม่ถึงฤดูห่มเพิ่มขึ้นในกองเลยอีกด้วย

ส่วนกลางผ่อนผันให้ส่งส่วยไม้ค้ำปีเก่าได้ การไม้ค้ำเก่าทำให้ส่วยค้ำยึดเช็ดต่อไปอีกหลายปี

เมืองกำแพงเพชร 150 คน 3 คนหาบ ปีละ 50 ส่ง	เกาะส่งขาร	50					
	มะโรงส่งเงิน	10 ⁷	ราคาหาบละ	5	เป็นเร็วจำนวนปีเกาะ	30	
	มะเส็งส่งเงิน	10 ¹⁷	"	5	เป็น "	ปีเกาะ	20
						ปีมะโรง	50
	มะเฝ้ายส่งเงิน	10 ¹²	"	7	"	ปีมะเส็ง	35
	มะแมส่งเงิน	5 ¹⁶ ₃	"	6	"	ปีมะเส็ง	14
						30	
	ค้ำปีมะแม	4				ปีมะเฝ้าย	40
			2				

ศูนย์วิทยพัชการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

¹ กษย., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1206 เลขที่ 91 ใบบอกเมืองสุโขทัยส่งไม้
ขนสักส่วยกองหลวงทรงค้ำขาของนอก

² กษย., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1209 เลขที่ 110 บัญชีส่วยเร็วกับเงินแทน
ผลเร็วส่งแต่ที่ค้ำ

เป็นที่น่าสังเกตว่า นายหมวดนายกองควบคุมเกณฑ์ไพร่ไปพร้อม ๆ กันทำล้วยทั้งหมด¹ แล้วรวบรวมส่งเจ้าเมืองเพื่อส่งต่อมาเมืองหลวงอีกต่อหนึ่ง เป็นการเก็บผลประโยชน์ที่ได้จากการปล่อยให้ไพร่ไปทำล้วยเองแล้วทยอยมาส่งให้นายกอง ในแง่ที่ว่าถ้าไพร่ส่งไว้ทีละเล็กละน้อย เจ้าหมู่หรือนายกองอาจเอาไปใช้ก่อนก็ได้ เมื่อจะส่งเข้ามากรุงเทพฯ ก็ไม่มีล้วยส่ง ทำให้ค้างจำนวนมาก ล้วยที่ค้างนั้นนอกจากจะค้างที่ไพร่หรือนายกองแล้ว² อาจขาดค้างเนื่องจากเป็นล้วยของไพร่ที่ตาย ชรา หรือพิการ ซึ่งยังไม่ได้หักบัญชีออกจากระเบียนก็ได้ เพราะในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ไม่มีการชำระไพร่ตาย ชรา พิการ เป็นระเบียบที่แน่นอน ในราชธานีมีการหักไพร่ตาย ชรา พิการ เมื่อเกณฑ์ไพร่กองนั้นไปทำราชการพร้อม ๆ กับการหักไพร่ที่โอนย้ายสังกัดหรือย้ายกรม กอง แต่ในหัวเมืองนั้นส่วนใหญ่มักเป็นไพร่ล้วยและส่วนกลางให้อำนาจมุลนายควบคุมไพร่โดยมีนายทะเบียนหาว่าวซึ่งต้องตรงกับทะเบียนของกรมพระสุรัสวดี แต่ในภาคปฏิบัติที่นั่นทะเบียนจะไม่ตรงกันและปรากฏหลักฐานว่าถึงแม้มุลนายในหัวเมืองจะจำหน่ายไพร่ที่หนี พิการ ตาย ชรา เข้ามายังราชธานีพร้อม ๆ กับการส่งล้วยแต่ละครั้ง แต่ไพร่จำนวนนั้นไม่ได้ชำระหรือหักออกจากบัญชี³ กลายเป็นตั้งบัญชีค้างไว้ ทำให้ล้วยจำนวนของไพร่เหล่านั้นค้างไปด้วย ทั้ง ๆ ที่ไพร่เหล่านั้นไม่มีตัวตน การชำระไพร่ ชรา พิการ ในหัวเมืองมักจะกระทำพร้อม ๆ กับการชำระเลขครั้งใหญ่ แต่ตามปกติแล้วพบหลักฐานว่ามีการส่งข้าหลวงไปตั้งกองสักเลขชราและพิการเป็นครั้งคราว⁴ แต่ก็คงจะ

¹ เช่นการเกณฑ์ไพร่ขึ้นไปยุดร่อนทอง ดู กจข., ร.4 กห. เล่ม 9, หน้า 101

² กหข., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1218 เลขที่ 3

³ ร.ต.ท. เสถียร ลายสักขณ์ และคนอื่น ๆ ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 2, หน้า 4 และดู กหข., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1207 เลขที่ 295 ใบบอกหลวงพิพิทเสนาเรื่องส่งบัญชีหาว่าวและเลขที่ปลดชรา ตาย หนี

⁴ กหข., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 จ.ศ. 1186 บัญชีสักเลขชรา พิการ

นาน ๆ ครั้งหนึ่ง จึงเป็นสาเหตุหนึ่งที่ทำให้ล้วยค้างอยู่จำนวนมาก จนในสมัยรัชกาลที่ 5 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้ข้าราชการ ข้าราชการ ทหาร ทูต 4 ปี¹

3. การขาดไพร่ทำงานประจำการหรืองานโยธา

ในการเกณฑ์แรงงานไพร่ซึ่งเกณฑ์จากทั้งไพร่หลวง ไพร่สม ในราชอาณาจักรและหัวเมืองเข้ามาทำงานในราชธานี ปรากฏว่าบัญชีจำนวนเลิกไพร่หลวงจากหัวเมืองใกล้เคียงที่ต้องส่งมาทำงานนั้นมีไม่ครบจำนวน ระบุไพร่ขาดทุกครั้ง

จำนวนเลิกจ่ายเดือนทำวัดอรุณ เดือน 8 คน 698 คน ชักไปทำวัดคอกกระบือ 5 คน คง 693 คน นายด่านเกาะขาดเลิก

ป้อมขึ้นนอก			76	} 129 คน
หัวเมือง	สระบุรี	10	} 53	
	อารยิก	9		
	สุพรรณ	10		
	ลพบุรี	5		
	นครไชยศรี	10		
	อื่น	3		
	พรหม	3		
	สิงห์	3		

ได้ตัวจ่ายแต่ 565 คน²

ศูนย์วิทยทรัพยากร

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

¹ ร.ต.ท. เสถียร ลายสักขณ์ และคนอื่น ๆ, ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 9, หน้า 195-197

² กษ., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1206 เลขที่ 209 จำนวนเลิกไพร่หลวงจ่ายเดือน 7 (เดือน 7-เดือน 9) หนีจากนายด่านปิยะโรงฉอก.

และในปี จ.ศ. 1207 ปรากฏว่าขาดไพร่หัวเมืองจำนวนมาก

เมืองอิน	มีตัว	2	}	4			
	ขาด	2					
เมืองสิงห์	มีตัว	2	}	13	เมืองสุพรรณ	มีตัว 138	
เมืองพรหม	มีตัว	3				ขาด	15
	ขาด	10				เมืองสระบุรี	ขาด 80
เมืองอ่างทอง	มีตัว	3					
เมืองลพบุรี	มีตัว	10	}	18			
	ขาด	8					
						1	

นอกจากนี้ในระหว่างทำงาน นายด่านที่ควบคุมอยู่ร้องเรียนมา เล่มที่ว่า ไพร่หนีจากงานต้องหาไพร่จากกองอื่นมาเพิ่มเพื่อทดแทนด้วย² แม้จะเป็นงานเข้าเดือนประจำการ เช่น รักษาป่าอม ก็ปรากฏว่ามีจำนวนไพร่ขาดค้ำงไม่มาเข้าเดือนด้วย³ อย่างไรก็ตามมีการใช้ไพร่หลวงและไพร่ล้อมของกองอื่นมาทดแทนไพร่ที่ขาดไป หรืออาจใช้ไพร่กองการขาดก็ได้⁴

4. การชื่องลุ่มผู้คน

ความไม่เข้มงวดในทางปฏิบัติในการควบคุมกำลังคนมีส่วนสำคัญ ในการเปิดโอกาสให้มีการชื่องลุ่มผู้คนได้โดยสะดวกพอสมควร การรวมตัวกันย่อมจะเกิดขึ้นโดยง่ายเมื่อมีปลงยศตำแหน่งมาเกี่ยวข้องด้วย ความเชื่อทางไสยศาสตร์ ดังเช่น กรณีไพร่ตั้งตนเป็นอาจารย์วิเศษ มีน้ำมนต์

¹ กหข., จดหมายเหตุนครบาลที่ 3 จ.ศ. 1207 เลขที่ 288 บัญชีจำนวนเลขไพร่หลวงเข้าเดือน 12, 1 ปีมะเส็ง สฬคก.

² กหข., จดหมายเหตุนครบาลที่ 3 จ.ศ. 1206 เลขที่ 209 บัญชีจำนวนเลขไพร่หลวงจ่ายเดือนหนีจากนายด่าน ปีมะโรงฉคก.

³ เรื่องเดียวกัน

⁴ กหข., จดหมายเหตุนครบาลที่ 3 จ.ศ. 1204 เลขที่ 92 บัญชีจำนวนเลขไพร่หลวงจ่ายเข้าเดือน

ตะกรุด ให้ราษฎรเสื่อมใส¹ หรือกรณีอาจารย์ภูทำเงินแดงและเป็นหมอรตน์ฆนัตร์รักษาคนไ้
ตั้งตัวเป็นผู้วิเศษอยู่ยงคงกระพัน เปลี่ยนชื่อเป็นเถนสิน จนพระยาสุโขทัยและพระพรหมประสาท
ศิลปกรรมการไปล้อมจับตัวได้ จึงรับว่าทำเงินแดงและทำหนังสือให้คุ้มตัวคนที่เข้าด้วยจริง²

การตั้งชื่องุ่มผู้คนนี้เกิดขึ้นแทบทุกสมัย ทั้งที่เป็นกรณีเล็ก ๆ ปรากฏได้ในเวลา
อันรวดเร็วก่อนที่จะขยายตัวเป็นกบฏ เป็นไปในลักษณะของการที่ไพร่ผู้ต้องการ เป็นใหญ่ไ้ความ
เชื่อถือทางไสยศาสตร์ต่าง ๆ ตั้งตัวเป็นผู้วิเศษให้คนอื่นเสื่อมใส และใช้วิธีการชักจูงไพร่ให้เข้า
มาร่วมด้วยโดยการให้ประโยชน์แก่ไพร่ เช่น ให้หนังสือพิมพ์คุ้มสัก³ เพื่อพ้นจากการผูกพันในด้าน
แรงงาน หรือล้วยจากทางราชการ ส่วนการชื่องุ่มผู้คนโดยขุนนางชั้นผู้น้อยก็มีปรากฏ เป็นการ
รวบรวมผู้คนเพื่อหาประโยชน์ส่วนตนทางด้านทรัพย์สินเงินทองมากกว่าการกบฏทางด้านการเมือง
การปกครอง เช่น กรณีหลวงวิเศษ กรมการเมืองลงกัน ชื่องุ่มผู้คนไว้และไม่ให้ทำราชการ⁴
แต่ยังไม่ได้ทำความผิดอื่นที่ร้ายแรง เมื่อจับได้แล้วรับสารภาพผิดจึงให้คงรับราชการต่อไป
กรณีที่ร้ายแรงกว่านี้คือ กรณีขุนหาญณรงค์ เกลี่ยกล่อมเลิกเมืองศรีโสภณ เมืองพนมดก เป็นหมวด
เป็นกองมีพรรคพวกประมาณ 300-400 คน เทียวปล้นตีชิง เกวียนลูกค้าและราษฎร

การตั้งกองชื่องุ่มผู้คน ทั้งที่ไพร่ตั้งตนเป็นหัวหน้ากิตและที่ขุนนางตั้งตนเป็นหัวหน้ากิต
เป็นการหาประโยชน์ใส่ตัว ขูดขูดจี้จี้การควบคุมของทางราชการด้วยการไม่ล้งล้วยหรือไม่มอบ
แรงงานเกณฑ์ให้ เป็นวิธีที่ราษฎรทั่วไปเพื่อหาผลประโยชน์พรรคพวกเข้าด้วย การที่ราษฎรเข้าร่วมด้วย

¹ กหย., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ.1202 เลขที่ 1 คำให้การอ้ายกร เรื่อง
ทำตะกรุด เล็กน้อยนตให้ราษฎรยินดี

² กหย., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ.1219 เลขที่ 139 จดหมายเหตุพ่อเพง
สรรพกิจ เรื่องลับอาจารย์ภูได้

³ บางครั้งเรียกว่า หนังสือคุ้มสัก หรือตัวคุ้มสัก ดูรายละเอียดหน้า 7, 81.

⁴ กหย., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ.1230 เลขที่ 120 ร่างตราฉบับถึงเมือง
สังขบุรี เรื่องให้เอาตัวหลวงวิเศษไว้กับบ้านเมืองอีกครั้ง

จำนวนมาก เนื่องจากความเชื่อและต้องการให้ตนหลุดพ้นจากการควบคุมของทางการดังกล่าว ประกอบกัน แต่ไม่ใช่เป็นการรวมตัวที่ร้ายแรงถึงขั้นกบฏ และไม่ใช่เป็นการรวมตัวกันเพื่อต่อต้านระบบการควบคุมกำลังคนของทางราชการโดยตรง

กบฏไพร่ซึ่งเกิดขึ้นอย่างรุนแรงหลายครั้งในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ เช่น กบฏล่าเกียด-โจง (ในสมัยรัชกาลที่ 2) กบฏเชียงแก้ว (พ.ศ. 2334)¹ กบฏเขมรที่เสียมราฐ (พ.ศ. 2407) เป็นต้น ไม่ใช่เป็นเพราะไพร่ได้รับความทุกข์ยากจากการควบคุมกำลังคน จึงก่อการกบฏขึ้นเพื่อต่อต้านระบบไพร่ แต่เป็นปฏิกิริยาของคนต่างเชื้อชาติที่มีต่อการควบคุมของรัฐ คือเป็นกบฏต่างเชื้อชาติ² นอกจากจะอาศัยศรัทธาเป็นเครื่องยึดเหนี่ยวให้มีความเชื่อมั่นในบุญญาธิการของผู้ว่า จะช่วยดับความทุกข์ยากได้แล้ว ยังมีปัจจัยทางด้านเชื้อชาติในการรวมตัวกันเป็นจำนวนมาก พวกข่า เจี้ยว ลาว ฯลฯ ที่เข้ามาอยู่ภายใต้การควบคุมของคนไทยย่อมต้องการแยกตัวออก และพร้อมใจกันเมื่อมีโอกาสและปัจจัยอื่นประกอบด้วย ก่อการกบฏขึ้นมาแต่ก็ถูกปราบได้ในที่สุด ดังนั้นการกบฏของไพร่เหล่านี้จึงไม่ใช่เป็นการกบฏต่อต้านระบบการควบคุมกำลังคนของรัฐแต่อย่างใด

¹พวกข่าเมืองฮัตบือ เป็นข่าจากฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขง ถูกกวาดต้อนมาและก่อการกบฏในสมัยรัชกาลที่ 1 เรียกว่ากบฏเชียงแก้วนั้น ก่อความไม่สงบขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 4 โดยขัดขวางไม่ยอมส่งส่วยทอง ตู กหข., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1219 เลขที่ 136 จดหมายถึงพระมหามนตรีสุริยวงษ์ราชทูตเรื่องทำเงิน

²จากข้อสังเกตวิจารณ์ของ ดร.บุษกร กาญจนนารี
ดร.บุษกร ไม่เห็นด้วย และไม่ยอมรับการยกกรณีตัวอย่างปฏิกิริยาของคนต่างเชื้อชาติ มาสรุปว่าเป็นกบฏไพร่

ในเรื่องที่เกี่ยวกับกบฏไพร่นี้ ควรมีการพิจารณาสถานะการณ์ของแต่ละกรณี ไม่ควรด่วนสรุป หรือตั้งข้อสรุปกว้างเกินไป เรื่องปฏิกิริยาของไพร่นี้ น่าจะได้มีการศึกษาอย่างละเอียด และลึกซึ้งต่อไป

การใช้ความยืดหยุ่นและอะลุ่มอล่วยในระบบการควบคุมกำลังคนของรัฐ

1. ความจำเป็นในการใช้ความยืดหยุ่นและความอะลุ่มอล่วย

เมื่อรัฐเห็นความสำคัญของกำลังคนซึ่งพยายามจัดการควบคุมให้เป็นระเบียบ ภายใต้กฎเกณฑ์หรือกฎหมายต่าง ๆ ที่ประกาศใช้ แต่ในทางปฏิบัติจริง ๆ แล้วมีความยืดหยุ่นเปรียบได้กับว่ารัฐพยายามวางกรอบไว้ แต่การดำเนินการภายในกรอบไม่ได้เข้มงวดตายตัว ลักษณะของระบบการควบคุมกำลังคนนี้รัฐบาลเลือกใช้วิธีการอะลุ่มอล่วยในระบบการควบคุมกำลังคนที่ยืดหยุ่นได้ แทนการเข้มงวดรุนแรงในสภาพบ้านเมืองสมัยตั้งกรุงรัตนโกสินทร์ เริ่มสร้างบ้านเมืองใหม่และเริ่มรวบรวมผู้คนก็กระจัดกระจายหลังเสียกรุงและหลังภาวะสงครามหลายครั้ง รวมทั้งความไร้ประสิทธิภาพในระบบการควบคุมกำลังคนปลายสมัยอยุธยาซึ่งเป็นที่ประจักษ์ชัดในชนชั้นปกครองสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ ปัญหาการควบคุมกำลังคนที่เกิดเข้าซ้อนกันทุกสมัย คดีความ และการตัดสินความทั้งหลายย่อมชี้ชัดว่ารัฐเลือกใช้วิธีการอะลุ่มอล่วยในการควบคุมกำลังคน พระมหากษัตริย์ต้องอาศัยขุนนางและเจ้านายช่วยดูแลควบคุมไพร่ โดยแบ่งเป็นกรมกองต่าง ๆ ความพยายามจัดแบ่งการควบคุมคนเป็นสังกัดต่าง ๆ นี้ โดยเฉพาะการตั้งกรมเจ้าในตอปลายอยุธยาเป็นลักษณะการกระจายอำนาจและการคานอำนาจกันเองระหว่างเจ้านายและขุนนาง (Balancing of Power) ในส่วนที่เกี่ยวกับการควบคุมกำลังคนเพื่อใช้เป็นฐานอำนาจทางการเมืองนั้น องค์พระมหากษัตริย์ย่อมทรงให้เล่ห์เหลี่ยมและอิสระในการควบคุมคนในระดับต่ำ ๆ ลงไปโดยไม่เข้มงวดนัก トラบิตที่ทรงดำเนินพระราชโอรยาทางการเมืองด้วยวิธีการคานอำนาจ (Balancing of power) ระหว่างเจ้านายกับขุนนาง หรือระหว่างขุนนางกับขุนนาง และเจ้านายกับเจ้านายได้ การที่มูลนายเจ้าสังกัดพำนักอาศัยอยู่ในราชธานีหรือในเมืองหนึ่ง แต่มีไพร่ในสังกัดกระจัดกระจายตามหัวเมืองและให้ขุนนางเป็นเจ้ากรม นายหมวด นายหมู่ นายกองควบคุม ทำให้ยากแก่การรวมตัวเพื่อล้มล้างราชบัลลังก์ ในขณะที่เดียวกับไพร่ย่อมมีความผูกพันกับนายหมวด นายกองมากกว่าและแน่นแฟ้นกว่ามูลนายหรือเจ้ากรมที่อาจไม่ได้อยู่ในถิ่นเดียวกับไพร่ และในระดับราชธานีซึ่งต้องอาศัยแรงงานของไพร่ส่วนใหญ่ทั้งในรูปแบบแรงงานและล่วย ความสัมพันธ์ระหว่างเสนาบดีและเจ้านายกับไพร่ในสังกัดย่อมห่างเหินเป็นธรรมดา เจ้าหมู่ในระดับต่าง ๆ ตลอดจนถึงพระมหากษัตริย์จึงต้องอาศัยเจ้าหมู่ในระดับต่ำกว่าตนที่มีความผูกพันและใกล้ชิดกับไพร่พอที่จะดึงผลประโยชน์มาจากไพร่

ได้ ผลประโยชน์นี้จึงถูกแจกจ่ายไปตามขั้นตอนระดับต่าง ๆ การต้องพึ่งพาอาศัยกันเพื่อแบ่งผลประโยชน์ซึ่งกันและกันนี้เข้ามาซึ่งการประนีประนอมต่อกัน เมื่อฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งไม่ปฏิบัติตามกฎเกณฑ์หรือละเลยหน้าที่บางประการ ซึ่งไม่ใช่การที่ร้ายแรงจนเกินไปนัก เมื่อรัฐยังคงต้องใช้ระบบการควบคุมกำลังคน หรือระบบไพร่แบบเดิมด้วยเหตุที่ยังไม่มีวิธีการแบบอื่นมาทดแทน และในขณะที่เดียวกันรัฐก็ไม่สามารถคุมคนได้อย่างมีประสิทธิภาพเต็มที่ และโดยตรง ความยืดหยุ่นในระบบการควบคุมกำลังคนซึ่งเป็นทรัพยากรสำคัญที่สุด และเป็นโครงสร้างทั้งทางการเมือง เศรษฐกิจ และสังคมของบ้านเมืองจะก่อให้เกิดผลดีกว่าการที่จะใช้วิธีการเข้มงวดเด็ดขาด โดยคำนึงถึงผลประโยชน์รอบด้านทั้งผลที่จะเกิดขึ้นต่อไพร่และมูลนาย

1. ปฏิกริยาจากมูลนายทั้งในหัวเมืองและในราชธานี ถ้าใช้ความเข้มงวดเด็ดขาดจะทำให้เกิดปฏิกริยาขึ้น ซึ่งย่อมจะทำให้มูลนายระดับสูง ตลอดจนถึงพระมหากษัตริย์เสียผลประโยชน์ ซึ่งจำเป็นที่จะต้องรวมข้อมในการพิจารณาโทษข้าราชการในหัวเมือง ตลอดจนข้าราชการระดับที่ต่ำกว่า ซึ่งตนอาศัยควบคุมเก็บผลประโยชน์จากไพร่เป็นทอด ๆ ลักษณะการควบคุมที่กระจายอำนาจนายกอง นายหมวด ควบคุมไพร่ในระดับต่ำเป็นผู้รู้จักตัวไพร่ดี ในขณะที่มูลนายเจ้าสังกัดอาจไม่รู้สังกัดไพร่ได้สังกัดเลยก็ได้ เห็นได้จากกรณีทางการให้มีการชำระเลกในปี พ.ศ. 2396 กรณีไพร่ของเจ้าฟ้าอิศราพงศ์ ตั้งกองสังกัดข้าง ม้า กระบือ ผู้คนของราษฎร โปรดเกล้าฯ ให้นายกองปลัดกองชำระ ปรากฏว่านายกองถึงแก่กรรม แล้วมีแต่นายค่า นายหมวดที่คุมไพร่ตั้งบ้านเรือนอยู่เมืองปทุมธานี เจ้าหมู่ หรือสมุห์บัญชีไม่รู้จักตัว เลกต้องสืบหานายค่าเพื่อชำระ เลกจำนวนนี้¹

อัตราหาเสนาบดีผู้มีอำนาจมากในการควบคุมไพร่ในหัวเมือง และเป็นผู้มีส่วนในผลประโยชน์ทั้งเงินและสิ่งของจากไพร่ดังกล่าว ย่อมต้องเอาใจข้าราชการ หรือขุนนางในระดับต่ำกว่าในการควบคุมกำลังคน และละเว้นไม่รายงานความผิด หรือความบกพร่องบางอย่างของขุนนางได้สังกัด แม้ว่าจะมีใบบอกเข้ามาเป็นลายลักษณ์อักษร เป็นการแสดงความประนีประนอมอย่างเห็นได้ชัด เช่นกรณีข้าหลวงพระปลัด หลวงมหาโตไทยเมืองสุพรรณบุรี ละเลยปล่อยไพร่เขมรได้สังกัดให้หลบหนีไป ไม่แจ้งความ จนขุนด่านเมืองนครราชสีมาจับตัวได้ มีใบบอกแจ้งความลงมา

¹ กขย., ร.4 กท. เล่ม 11 หน้า 232-233

เจ้าพระยาจักรีจึงมีลัษฏารามาให้ข้าหลวงพระปลัดหลวงมหาดไทยเอาใจใส่ อย่าปล่อยปละละเลย เป็นอันขาด แต่ไม่ได้กราบบังคมทูลความผิดของข้าหลวงพระปลัดหลวงมหาดไทย "ครั้นจะนำเอา หนังสือบอกเมืองนครราชสีมาขึ้นกราบบังคมทูลพระกรุณาให้ทรงทราบใต้ฝ่าละออง ก็จะทำทรงขัดเคือง เปนอันมาก จึงให้งดหนังสือบอกไว้"¹

โดยสรุปแล้ว มุลนายทุกระดับย่อมจะเห็นว่าภายใต้การควบคุมกำลังคนที่พึ่งพา ผลประโยชน์ซึ่งกันและกันนี้ แม้ว่าจะได้รับผลประโยชน์ไม่เต็มเม็ดเต็มหน่วย ก็ย่อมจะดีกว่าไม่ได้ รับเลย

2. ปฏิกริยาจากไพร่ ความยึดหยุ่น และอะลุ่มอล่วยต่อการควบคุมไพร่ และการ เรียกเก็บส่วยและเกณฑ์แรงงานจากไพร่ ย่อมเป็นการถนอมน้ำใจไพร่ในการใช้ไพร่ทำประโยชน์ ทำให้ไพร่ไม่คิดหลบหนี หรือย้ายสังกัด หรือล้มคบบกับมุลนายเบียดบังไม่สักรับราชการ การทวงส่วย ค้างจากไพร่ซึ่งใช้วิธีผ่อนผัน เช่น ให้ผ่อนส่งได้ หรือยกส่วยให้บ้าง ดังเช่นกรณีไพร่หลวงในกรุง- เทพ เลขาเจ้าป่าว่าโรงการและเลกต่างเมือง รวม 42 คน ถูกข้าหลวงกองจับเมืองราชบุรีจับ ได้ ให้การว่าหลบหนีมานานแล้ว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯให้สักไว้คงเมืองราชบุรี ไม่ต้องส่ง กลับไปคงหมวดคงกองเดิม และเริ่มต้นส่งส่วยใหม่ "ครั้นจะส่งตัวไปให้เจ้าหมื่นนายหมวดเดิม ก็จะ คิดเอาเงินค่าราชการเกี่ยวของค้าง เกินกระห้ายืมยี่แรงรัดโดยผลการ ตัวเลกก็จะได้รับความเดือด- ร้อน พวกนี้อพยพหลบหนีออกจากเขตแดนต่อไป"²

การที่มุลนายมีไพร่ในสังกัดทั้งไพร่ล้มและไพร่หลวง รวมทั้งการที่ส่วนกลางให้อำนาจ แก่เจ้าหมู่ และเจ้าเมืองในการเลือกเกณฑ์ไพร่ โดยเฉพาะไพร่ในหัวเมืองเช่นการเกณฑ์เฉลี่ย ต่าง ๆ มุลนายจึงมีสิทธิในการเลือกใช้ไพร่ได้ ไพร่บางพวกจึงทำงานหนัก บางพวกทำงานน้อย

¹ กข., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1209 เลขที่ 131 ร่างหนังสือถึงพระยา พรหมบุรี ความเรื่องนายน้อยเปนนายเสียมฯ.

² กข., รัชกาลที่ 4 กห. เล่ม 11 หน้า 269.

หรือไม่ได้ทำเลย¹ การกดขี่จากมุลนายย่อมเป็นสาเหตุหนึ่งที่ทำให้ไพร่หนี เช่นหนีเข้าป่าไปรวมตัวกันเป็นโจรผู้ร้าย และเปิดโอกาสให้มุลนายรับไพร่ไว้ในสังกัดอย่างแอบแฝง เกิดความสัมพันธ์แบบไม่เป็นทางการ หรือถึงขนาดรับสีกไพร่ไว้ด้วยก็ได้ ระบบการควบคุมกำลังคนจะสับสนมากขึ้น เป็นผลเสียทั้งทางด้านการเมือง เศรษฐกิจ และสังคม การใช้วิธีการระดมซ่อมในการควบคุมกำลังคนย่อมจะทำให้ไพร่ไม่มีปฏิภิกิริยารุนแรงต่อระบบการควบคุม โดยเฉพาะอย่างยิ่งไพร่ในหัวเมืองชายแดน ซึ่งง่ายต่อการรวมตัวต่อต้านทางการเมือง เพราะมีปัจจัยด้านความแตกต่างทางเชื้อชาติเป็นพื้นฐานอยู่แล้ว ดังเช่นกรณีพวกข่า เมืองอัตปือชัตยวงไม่ยอมเสียส่วยทอง เมื่อท้าวเพี้ยไปเร่งส่วยก็สับท้าวเพี้ยฆ่าเสีย ปฏิภิกิริยาของส่วนกลางต่อความไม่สงบครั้งนี้แสดงออกในลักษณะที่บังคับความเห็นอกเห็นใจไพร่และไม่เห็นด้วยกับการใช้วิธีการปราบปรามที่รุนแรง

"เบนแต่ฟังความข้างเดียว จะเอาเป็นแน่ไม่ได้ด้วยวิสัยเจ้าบ้านผ่านเมืองที่ไกล ๆ ลางเมืองก็จะรักใคร่ไพร่บ้านพลเมือง ลางเมืองก็จะกดขี่ไพร่บ้านพลเมืองหาประโยชน์ของตัวฝ่ายเดียว ฝ่ายไพร่เมืองไกล ๆ ก็จะมีวิไลมาฟ้องร้องจรรเจ้าบ้านผ่านเมืองก็ไม่มี มีแต่ถ้าเมื่อเดือดร้อนแล้วถ้าคุ้มกันเปนพวกเข้าไต่ก็จะต่อสู้ ถ้าสู้ไม่ได้ก็จะคิดหนีตามวิไลชาวป่า ถ้าจะให้ฝักองทัพขึ้นไปต่งขอลงมาก็เกรงว่าไพร่อื่น ๆ ที่เสียส่วยอยู่ และไพร่เมืองไกลเคียงจะแตกตื่นหนีเข้าป่าไปเสีย จะเสื่อมผลประโยชน์ในจำนวนส่วนที่ได้แก่แผ่นดินมากไป"²

ในขณะที่รัฐยังไม่มี การควบคุมกำลังคนวิธีอื่น และยังคงอาศัยแรงงานจากไพร่ การถนอมหัวใจ และยึดหยุ่นอะลุ่มอล่วยต่อไพร่ไม่ว่าจะเป็นเรื่องการเกณฑ์แรงงาน การส่งส่วย การเคลื่อนย้ายที่ท่ามาหากิน การเดินทาง ตลอดจนการขึ้นสังกัดกรมกองต่าง ๆ ย่อมจะผ่อนคลายนิดให้ไพร่รู้สึกว่าการบีบบังคับ หรือผูกมัดมากเกินไปจนต้องดิ้นรนให้หลุดพ้นจากการควบคุมภายใต้ระบบไพร่ด้วยวิธีการต่าง ๆ ดังกล่าวแล้ว

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

¹ ดู กหข., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1209 เลขที่ 148 สารตราเรื่องให้เอาตัวหลวงพิไชยกับขุนนครมาชำระเรื่องเรียกเงินค่าราชการกับตัวเลขเกินไป.

² กหข.; จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1219 เลขที่ 138 จดหมายเรื่องข่าส่วยเมืองอัตปือชัตยวงไม่ยอมเสียส่วย.

2. ความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นที่มีผลกระทบต่อระบบการควบคุมกำลังคน

ในสมัยรัตนโกสินทร์นี้ มีความเปลี่ยนแปลงเกิดขึ้นหลายด้าน โดยเฉพาะทางด้านเศรษฐกิจ มีการขยายตัวของการค้าทางทะเล การอพยพของคนจีนที่เข้ามาทำการค้า และเป็นแรงงานรับจ้าง และผลจากการติดต่อทำสัญญากับประเทศตะวันตกหลายประเทศ ความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นนี้มีผลกระทบต่อระบบการควบคุมกำลังคนด้วยอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ เพราะระบบการควบคุมกำลังคนเป็นระบบโครงสร้างของสังคม และเป็นกลไกสำคัญในการบริหารประเทศ อย่างไรก็ตาม การที่ระบบการควบคุมกำลังคนมีลักษณะยืดหยุ่น และอะลุ่มอล่วยอยู่แล้ว และการที่ความเปลี่ยนแปลงต่าง ๆ ดังกล่าวเกิดขึ้นอย่างช้า ๆ ทำให้ระบบการควบคุมกำลังคนสามารถปรับให้สอดคล้องกับสภาพบ้านเมือง ไม่เป็นอุปสรรคอย่างเด่นชัดต่อการขยายตัวทางเศรษฐกิจ โดยเพิ่มลักษณะความยืดหยุ่นและอะลุ่มอล่วยมากกว่าเดิม

ความเปลี่ยนแปลงทางด้านเศรษฐกิจที่มีผลกระทบต่อระบบการควบคุมกำลังคนอาจพิจารณาได้เป็น 2 ประเด็นใหญ่ ๆ คือ

- ก. การค้ากับต่างประเทศ
- ข. ระบบเจ้าภาษีนายอากร

ก. การค้ากับต่างประเทศ

ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น การค้ากับดินแดนอื่น ๆ ในเอเชียเจริญก้าวหน้ามาก¹ ทั้งพระมหากษัตริย์ เจ้านาย และขุนนางทำธุรกรรมอย่างกว้างขวางกับประเทศจีน และประเทศเพื่อนบ้าน มีการส่งสำเภาบรรทุกสินค้าไปขายต่างประเทศปีละหลายสำ โดยเฉพาะสมัยรัชกาลที่ 3 การค้าทางเรือเปลี่ยนจากใช้เรือสำเภาเป็นเรือกำปั่นติดต่อค้าขายถึงอินเดีย เกาะหมาก สิงคโปร์

¹โปรดดูรายละเอียดใน วราภรณ์ กีนานนท์, "การค้าสำเภาของไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น" (วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ ภาควิชาวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2522).

และมาเก๊า สินค้าออกที่สำคัญคือ ข้าว ไม้สัก ฝาง น้ำมันมะพร้าว น้ำตาลทราย น้ำตาลโตนด เกลือ พริกไทย กระวาน เร่ว ครั่ง ดีบุก เหล็ก งาช้าง และหนังสัตว์¹

สินค้าที่ส่งออกนี้ส่วนใหญ่เป็นประเภทวัตถุดิบที่ได้จากล่วยของไพร่ตามหัวเมือง ดังนั้นในช่วงที่การค้าขยายตัวมาก รัฐจึงเรียกเก็บล่วยจากไพร่เป็นล่วยสิ่งของ โดยเฉพาะล่วยที่จะส่งเป็นสินค้าออกจำนวนมาก เช่น เร่ว ไม้ มีการเกณฑ์เฉลี่ยเพิ่มเติมเสมอ ๆ โดยระบุในสำตราว่า แม้จะมีการส่งเป็นรายปีแล้ว แต่ก็ยังไม่พอกับความต้องการของสินค้าที่จะส่งออก จึงต้องเรียกเก็บเพิ่มอีก และต้องรับส่งให้ทันฤดูมรสุม ดังเช่นในสมัยรัชกาลที่ 3 พ.ศ. 2387 ต้องการฝางและไม้แดงอีกเป็นจำนวนมาก พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงโปรดเกล้าฯ ให้สมุหนายก สมุหพระกลาโหม และเจ้าพระยาพระคลังปรึกษากับเจ้าเมืองในหัวเมืองของตนที่มีป่าฝาง และป่าไม้แดง เกณฑ์เลกกองต่าง ๆ เช่น เลกล่วยสัพพะเหตุ² เลกกองที่ยังไม่ได้ทำราชการมาทำล่วยฝางและล่วยไม้แดงส่ง และถ้ายังมีจำนวนไม้พอให้แบ่งเลกล่มเจ้าเมือง กรมการเมืองมาช่วยตัดฝางและไม้แดงด้วย³ และในกรณีปริมาณล่วยที่จะต้องส่งเป็นสินค้าออกไม่เพียงพอด้วยเหตุที่ไพร่ส่งเงินแทนหรือด้วยเหตุอื่น ๆ เจ้าเมือง กรมการเมืองต้องจัดซื้อล่วยประเภทนั้นเพื่อส่งไปกรุงเทพฯ ให้ครบตามที่กำหนดไว้ด้วย เช่น ล่วยเมืองพระตะบอง และโพธิ์สัตว์ มีทั้งล่วยเร่ว และกระวานเป็นทั้งล่วยจากการเกณฑ์ และส่วนที่จัดซื้อ⁴

¹ ปาลเลอแก้วซี, เล่าเรื่องเมืองไทย, หน้า 305-306 และ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงสาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3, หน้า 663-664.

² เลกล่วยสัพพะเหตุ หมายถึง เลกในกองที่ทำล่วยเล็ก ๆ น้อย ๆ เป็นรายเบ็ดเตล็ดในเมืองต่าง ๆ รัฐมักใช้เกณฑ์เลกกองนี้ทำล่วยกรณีพิเศษด้วย.

³ กหย., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1206 เลขที่ 213 บัญชีพิภักดาภิไธยกระตาน.

⁴ กหย., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1206 เลขที่ 186 บัญชีเร่วล่วย เร่วเกณฑ์ เร่วถวายจากหัวเมืองต่าง ๆ.

สินค้าที่ส่งออกนี้ นอกจากเป็นล่ำยสิ่งของที่เรียกเกณฑ์จากไฟร์' และซื้อเพิ่มเติมแล้ว ยังเริ่มมีสินค้าประเภทที่ต้องผ่านกรรมวิธีการผลิตด้วย เช่น ข้าว น้ำตาล ยาสูบ เป็นต้น ในสมัยรัชกาลที่ 3 มีแนวโน้มที่ต้องการสินค้าที่ผ่านกรรมวิธีการผลิตเพิ่มมากขึ้นตามความต้องการของตลาดต่างประเทศ ต่อมาไทยทำสนธิสัญญากับต่างประเทศ เริ่มด้วยสัญญาเบอร์ณี ในปี พ.ศ. 2363 กับอังกฤษ และในปี พ.ศ. 2375 กับสหรัฐอเมริกา และมีการแก้ไขจนทำสนธิสัญญาใหม่ในปี พ.ศ. 2398 เรียกว่าสัญญาเบาริงกับอังกฤษ และกับชาติต่าง ๆ ในทำนองเดียวกันในปีถัดมา¹ แม้ว่าสนธิสัญญาดังกล่าวจะทำให้ไทยต้องเสียเปรียบชาติตะวันตกในด้านการเก็บภาษี คือ เก็บภาษีขาเข้าได้เพียงร้อยละ 3 เท่านั้น และต้องเสียเปรียบทางด้านการค้า และ สิทธิสภาพนอกอาณาเขต แต่โดยทั่วไปแล้ว สนธิสัญญาฉบับนี้มีผลทำให้เศรษฐกิจของไทยขยายตัวมาก เปลี่ยนจากการผลิตเพื่อยังชีพมาเป็นการผลิตเพื่อการค้า และมีระบบเงินตราเกิดขึ้นอย่างแพร่หลาย²

สินค้าออกที่สำคัญคือ ข้าว มีการผลิตเพิ่มมากขึ้น และรัฐพยายามส่งเสริมการปลูกข้าวด้วยการส่งเสริมการขยายที่ทำนากการเพาะปลูก และลดหย่อนค่านาให้กับชาวนาที่เริ่มทำนากการเพาะปลูก³ และมีการผ่อนผันไม่เก็บค่านาให้แก่ชาวนาเมื่อเกิดภัยธรรมชาติด้วย⁴ รัฐคำนึงถึงความจำเป็นในการเก็บเกี่ยวว่าต้องการแรงงานมาก วิธีการควบคุมกำลังคนแบบเดิมที่เรียกเกณฑ์ไฟร์

¹ ประชุมพงศาวดารภาคที่ 62, "เรื่องทูตฝรั่งในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์, หน้า 155-158 และ

James C. Ingram Economics Changes in Thailand..., p. 35.

² ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และ สุธี ประคำลั่นเศรษฐ์, ระบบเศรษฐกิจไทย ค.ศ. 1851-1910, หน้า 7.

³ ร.ต.ท. เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ, ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 5, หน้า 294-295.

⁴ กขช., รัชกาลที่ 4 กห. เล่ม 2 จ.ศ. 1214 สารตราว่าด้วยให้พระยาอาหารบริรักษ์กำกับข้าหลวงเสนาเมืองปทุมธานี นครเขื่อนขันธ์.

มาทำงานให้รัฐสิ่งยี่งทวิความยืดหยุ่นมากขึ้น โดยการปล่อยให้ไพร่กลับไปทำนาได้ในฤดูเก็บเกี่ยว
ทำงานค้างไว้ก่อนจนเสร็จจากเก็บเกี่ยวแล้วจึงกลับมาทำงานตามเดิม¹

เมื่อระบบเศรษฐกิจแบบเงินตราขยายตัวมากขึ้น แนวโน้มการเรียกเก็บล่วยจากไพร่จึง
เปลี่ยนแปลงไปในลักษณะที่รัฐเต็มใจผ่อนผันให้ไพร่ส่งเงินแทนสิ่งของ² และจ่ายค่าราชการแทน
การอยู่เวรประจำการ หรือการเกณฑ์แรงงานโยธาต่าง ๆ เพื่อรัฐจะได้นำเงินนั้นไปใช้จ่าย และ
ซื้อสินค้าบางชนิด และเพื่อให้ไพร่มีอิสระมากขึ้นในการทำมาหากิน ยิ่งกว่านั้นรัฐก็สามารถเก็บ
ภาษีอากรเพิ่มขึ้นด้วย เป็นที่น่าสังเกตว่าในช่วงเวลาที่มีความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจนี้มีการ
ส่งล่วยเงินเพิ่มมากขึ้นกว่าเดิม

ข. ระบบเจ้าภาษีนายอากร

ฐานะเศรษฐกิจการเงินของรัฐค่อนข้างตกต่ำในสมัยรัชกาลที่ 2 ดังเห็นได้จากการที่
พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงเลื่อนเวลาการจ่ายเบี้ยหวัดเงินปีของข้าราชการ หรือ

¹ กพข., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1214 เลขที่ 30 ร่างคำตราถึงเมืองปราจีน
เรื่องให้หลวงวาสุเทพเป็นข้าหลวงออกมาขูดคิลลาที่เขาสะโงก และ จ.ศ. 1221 เลขที่ 88
ตราน้อยถึงพระพรหมประสาส์ตรีศิลป์ เมืองพรหม และพระอินทรประสิทธิ์ศรี เรื่องให้ล้อย่วน
ตรวจดูว่าเจ้าภาษีพิศเขียว พักทอง ฯลฯ ไปเรียกเก็บแก่ราษฎรสำหรับของที่อยู่ในไร่ในสวนหรือ
ไม้ และ รายงานนั้นแผนที่เมืองเพชรบุรีในบางกอกรีคอเดอร์ 7 ส.ศ. 2408, หน้า 81

² ความต้องการเงินตราแทนแรงงานนี้ เริ่มปรากฏชัดตั้งแต่ปลายรัชกาลที่ 2 และ
เด่นชัดมากขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 3.

ฉิริ เขียวศรีวงศ์, วัฒนธรรมกรรมพิกับวรรณกรรมต้นรัตนโกสินทร์, หน้า 121 และ
วอลเตอร์ เอฟ. เวลลา, แผ่นดินพระนั่งเกล้าฯ, ฉิม ทองโลภิต (แปล) (กรุงเทพฯ: สยามค-
สังคมาส์ตร์แห่งประเทศไทย, 2514), หน้า 35-40.

จ่ายข่าวสารให้แทนเงินตรา¹ สืบเนื่องมาจนถึงสมัยรัชกาลที่ 3 พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเผชิญกับรายจ่ายมากมายทั้งในด้านการทำนุบำรุงประเทศ การค้าส่ง และการสงคราม รัฐจึงพยายามเพิ่มรายได้ และปริมาณเงินตรา เช่น ด้วยวิธีการค้ากับต่างประเทศ และด้วยการเก็บเงินค่าราชการแทนการอยู่เวร และการส่งส่วยดังกล่าวแล้ว

นอกจากนี้รัฐได้นำวิธีการประมูลผูกขาดภาษีอากรมาใช้แทนการที่รัฐเคยเก็บภาษีเองโดยตรง เรียกว่าระบบเจ้าภาษีนายอากร ในสมัยรัชกาลที่ 3 ระบบนี้เป็นระบบที่มีความสำคัญทางด้านเศรษฐกิจ และมีผลกระทบต่อระบบการควบคุมกำลังคนด้วย เพราะมีความเกี่ยวพันซับซ้อนในลักษณะที่เป็นระบบซึ่งถึงผลประโยชน์จากไพร่ หรือราษฎรเข้ารัฐ ในขณะที่การเกณฑ์ช่วยในระบบการควบคุมกำลังคนมีมูลนายควบคุม และเรียกเก็บส่วยสิ่งของ และส่วยเงินจากไพร่เป็นรายตัว แทนการถูกเกณฑ์เข้ารับราชการ ไพร่ที่ประกอบอาชีพหามาหากินก็ต้องถูกเก็บภาษีผลผลิตของตน โดยเจ้าภาษีและนายอากรด้วย

ในการประมูลผูกขาดภาษี ผู้ที่จะเป็นเจ้าภาษีนายอากรต้องยื่นประมูลแก่รัฐว่าจะจ่ายเงินภาษีสินค้าชนิดนั้นให้แก่รัฐได้เป็นจำนวนเงินเท่าไรในแต่ละปี โดยทั่ว ๆ ไปแล้ว ผู้ยื่นเจ้านอนเงินสูงสุดย่อมเป็นผู้ประมูลได้ และด้วยวิธีนี้รัฐเห็นว่าจะได้รับจำนวนเงินที่แน่นอน และสะดวกขึ้นกว่าการเก็บภาษีแบบเดิม และปรากฏว่ารัฐได้ภาษีเพิ่มมากขึ้นกว่าเดิมถึง กว่า 10 เท่าด้วย² รัฐให้ความสำคัญแก่ระบบเจ้าภาษีนายอากร และให้อำนาจแก่เจ้าภาษี และนายอากรค่อนข้างสูง คือ นอกจากจะได้รับมอบหมายให้มีหน้าที่ เรียกเก็บภาษีอากรจากราษฎรที่ประกอบการผลิตแล้ว ยังมี

¹ ส้มเตี๊ญกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, "ตำนานภาษีอากรบางอย่าง เรื่องที่ 16",

สังคีตธรรมนิคมต่าง ๆ (พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2473), หน้า 8 อ้างถึงใน วอลเตอร์ เอฟ. เวลลา, แผ่นดินพระนั่งเกล้าฯ, หน้า 35.

² โปรดดู ญาดา ประภาพันธุ์, "ระบบเจ้าภาษีนายอากรสมัยกรุงเก่า บุคตัน" (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต แผนกวิชา เศรษฐศาสตร์ ปกศตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2519), หน้า 72.

อำนาจและสิทธิพิเศษอื่น ๆ อีกคือ

1. ได้รับการแต่งตั้งเป็นขุนนาง มีบรรดาศักดิ์ มีศักดินา 400 ไร่ และได้รับการยกเว้นจากการเกณฑ์แรงงาน และการเสียภาษีอากรทุกชนิด สิทธิยกเว้นนี้ครอบคลุมถึงครอบครัว บริวาร และสมัครพรรคพวกของเจ้าภาษีด้วย¹
2. เจ้าภาษีนายอากรสามารถชำระคดีเล็ก ๆ น้อย ๆ ให้แก่คนที่อยู่ในเขตที่ตนได้รับประมวลกฎหมายอากรด้วย ซึ่งคล้ายกับว่าเป็นมูลนายคนหนึ่ง สมเด็จพระยาตราช่างราชานุภาพทรงกล่าวถึงอำนาจและอิทธิพลของเจ้าภาษีว่า เหมือนกับเป็น "เจ้าเมืองย่อย ๆ ที่เดียว"²
3. ในสำตราถึงเจ้าภาษี ระบุว่า เจ้าเมืองต้องให้ความช่วยเหลือ และอำนวยความสะดวกแก่เจ้าภาษีด้วย³
4. เจ้าภาษีนายอากรที่ประมูลได้แล้ว มีสิทธิไป เรียกเก็บภาษีอากรจากราษฎรโดยเสรี รัฐไม่ติดตตามไปควบคุม หรือตรวจสอบในการเก็บภาษีนั้น ๆ

เจ้าภาษีนายอากรส่วนใหญ่มักเป็นคนจีน ทั้งนี้เป็นเพราะคนจีนมีความชำนาญในกิจการผูกขาดเช่นนี้⁴ เนื่องจากเป็นระบบที่ใช้ในจีน การที่เจ้าภาษีมีอำนาจมาก จึงมีความสัมพันธ์อันดีกับเจ้าเมือง และมูลนายในการที่จะหาประโยชน์ร่วมกัน เช่น ปรากฏหลักฐานว่า บางครั้งเจ้านายและ

¹ กษ., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1207 เลขที่ 275 เรื่องตั้งนายยังเปนหมื่นศรีสารวจนายอากร.

² สมเด็จพระยาตราช่างราชานุภาพ, ตำนานภาษีอากรบางอย่าง, หน้า 41-42.

³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 70-77 และ กษ., รัชกาลที่ 4 กห. เล่ม 1 จ.ศ. 1213 หน้า 24 สำตราว่าด้วยนำตั้งนายอากรบ่อนเบี้ยไทย, สิน.

⁴ พระยาอนุমানราชธรม, ตำนานคู่ลูกการ (พระนคร: โรงพิมพ์พระจันทร์, 2482), หน้า 30.

ขุนนางไทยมีเงินพอที่จะแข่งขันประมูลผูกขาดเก็บภาษีอากรได้ แต่ก็จะมีคนยื่นคำร้องต่อหนึ่ง¹ มุลนายคนไทยมักเป็นนายประกัน หรือ "เจ้าจ่านวน" คอยควบคุมเจ้าภาษีนายอากรอีกชั้นหนึ่ง² และจากการที่รัฐให้อิสระในการเรียกเก็บภาษีโดยไม่ได้ติดตามไปตรวจล่อบ หรือควบคุมโดยตรง เจ้าภาษีน่าจะเรียกเก็บภาษีจากราษฎรเพื่อให้ได้ผลประโยชน์แก่ตนมากที่สุด และร่วมมือกับมุลนาย เพื่อแบ่งผลประโยชน์กัน³ อย่างไรก็ตาม ก็ปรากฏกรณีที่มีมุลนายคือเจ้าเมือง และกำนันผู้ควบคุม ดูแลไพร่กับเจ้าภาษีไม่ประสานประโยชน์กัน เกิดขัดแย้งกันจนมีเรื่องร้องเรียนมาถึงสมุหนายกให้ ช่วยตัดสินความ เช่น กรณีขุนวิเศษ นายอากรส้มพัดสีร์ เมืองอ่างทอง กล่าวโทษผู้รักษาเมือง กรมการเมือง และกำนันว่าขัดขวางมิให้คนเก็บเงินอากรแขวงกรุงเก่า และอ่างทอง ซึ่งตนประมูลผูกขาดได้ปีละ 52 ชั่ง 10 ตำลึง เพราะเมื่อไปเก็บอากร กำนันบ้านต่าง ๆ ไม่รวมมือพาไป เรียกอากรจากราษฎร และเมื่อร้องเรียนเจ้าเมืองอ่างทองให้มาตัวกำนันมาชำระโทษ เจ้าเมือง กลับเข้าข้างฝ่ายราษฎร และบอกว่าจะเรียกอากรส้มพัดสีร์ในเมืองอ่างทองเหนือจนอย่างหัวเมืองอื่น ไม่ได้ ขุนวิเศษจึงไม่กล้าเก็บอากรตามลำพัง ทว่าเรื่องราวยังร้องเรียนมาถึงกรุงเทพฯ⁴

การที่เจ้าภาษีนายอากร และสมุ้ครพรรคพวกได้รับยกเว้นจากการเกณฑ์แรงงาน และการเสียส่วยทุกชนิด บ่อมแสดงว่าไพร่ภายใต้ระบบการควบคุมแบบเดิมบางส่วนถูกยกให้เป็นสิทธิพิเศษแก่เจ้าภาษีในการเรียกใช้งาน แม้ว่ารัฐจะสูญเสียรายได้จากการเก็บส่วย และผลประโยชน์จาก

¹ กหข., จดหมายเหตุนครบาลที่ 3 จ.ศ. 1205 เลขที่ 58 สำนักราเจ้าพระยาจักรี ตั้งสินโพเพนหมื่นศรีอากร นายอากรส้มสักสรนครไชยศรี.

² กหข., จดหมายเหตุนครบาลที่ 3 จ.ศ. 1197 เลขที่ 41 หนังสือรับประกันตัวนายอากรนี้ฉันนาง.

³ โปรดดูรายละเอียดจาก ญาดา ประภาพันร์, "ระบบเจ้าภาษีนายอากรส้มยักรุงเทพฯ บุคตัน", หน้า 118-140.

⁴ กหข., จดหมายเหตุนครบาลที่ 3 จ.ศ. 1204 เลขที่ 35 เรื่องราวขุนวิเศษนายอากร กล่าวโทษผู้รักษาเมืองกรมการเมือง และกำนันขัดขวางมิให้เก็บอากร.

แรงงานบังคับไป แต่รัฐก็น่าจะเต็มใจมากกว่า เพราะยอมเห็นประโยชน์จากการเก็บภาษีอากร ผูกขาดว่าเป็นรายได้ที่แน่นอน และเด่นชัดกว่าระบบการควบคุมแบบเดิม

ในสมัยรัชกาลที่ 3 ปรากฏหลักฐานว่า มีการมอบหมายให้ใช้พร่ำทำงานกับนายอากร ด้วย เช่น หลวงอินทลัมปดี นายอากรป่าฝ้าง เมืองพิษณุโลก ควบคุมไพร่ 55 คน รักษาป่าฝ้าง¹ จากการวิเคราะห์หลักฐานชั้นต้นต่าง ๆ พบว่า มีการปะปนกันระหว่างการเก็บส่วย และการเก็บอากร เพราะในขณะที่รัฐมอบอำนาจให้มูลนายควบคุมไพร่ทำส่วยส่งรัฐเป็นรายปี รัฐก็ได้ให้เจ้าภาษีนายอากรควบคุมไพร่จำนวนหนึ่งทำอากรส่งรัฐประจำปีด้วย สินค้าบางประเภทเป็นทั้งส่วย และอากรจากระบบผูกขาดภาษี เช่น อากรป่าฝ้างเมืองพิษณุโลก และนครสวรรค์ เป็นต้น² และเกิดความสับสนระหว่างการควบคุมไพร่ทำอากร และทำส่วยในเมือง ๆ หนึ่ง เช่นมีหลักฐานว่า นายกองคนหนึ่งอาจเป็นนายอากรตัวในขณะเดียวกัน และใช้เลขาควบคู่กัน เมื่อนายอากรพ้นตำแหน่ง เพราะมีผู้ประมูลคนใหม่ที่ให้เงินสูงกว่า นายอากรนั้นต้องมอบเลขาภายใต้การควบคุมของตนให้นายอากรคนใหม่ต่อไป เช่น หลวงอินทลัมปดี เป็นทั้งนายอากรป่าฝ้าง และนายกองส่วยน้ำรัก ส่งมอบตัวขุนหมื่น และเลขา 55 คน ซึ่งรักษาป่าฝ้างให้แก่หลวงรักอุดม นายอากรคนใหม่ควบคุมทำอากรสี่ฝ้างปีละ 12 ชั่ง ส่วนหลวงอินทลัมปดีคงควบคุมไพร่อีกส่วนหนึ่งทำส่วยน้ำรักต่อไป³

ข้อสังเกตสรุปคือ รัฐคำนึงถึงผลประโยชน์ของรัฐเป็นสำคัญ และเมื่อพิจารณาว่าการทำอากรจะให้ผลประโยชน์มากกว่าการเก็บส่วย ก็จะอนุญาตให้เก็บเงินอากรแทนเก็บเงินส่วย ดังเห็นได้ชัดจากการเก็บเงินอากรป่าฝ้างแทนส่วยยี่ฝ้างในเมืองพิษณุโลก ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 3 จนถึง

¹ กทพ., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1208 เลขที่ 117 สารตราตอบเมืองพิษณุโลก เรื่องให้ชำระส่วยฝ้างกองหลวงอินทลัมปดี.

² กทพ., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1230 เลขที่ 103 ตั้งเจ้าเมืองประโคนชัย และตั้งนายกองป่าฝ้าง.

³ เรื่องเดียวกัน.

สมัยรัชกาลที่ 5 เพิ่งจะมีการแยกให้เด็ดขาดจากกันในสมัยรัชกาลที่ 5 นี้¹

นอกจากนี้ปรากฏหลักฐานว่า มุลนายขอเก็บอากรตีบูกแทนล้วยตีบูกที่เกาะพงันด้วย เช่น กรณีปลัดเมืองไยยา ขอควบคุมเลขจำนวนหนึ่งทีเกาะพงัน ทำอากรตีบูกส่งประจำปี ๆ ละ 10 ภาจรา แทนการควบคุมไพร่ไปขุดร่อนตีบูก แล้วส่งให้รัฐเป็นรายหัว ประมาณคนละ 40-50 ชั่งต่อปี²

การที่รัฐให้ความสำคัญแก่ระบบเจ้าภาษีนายอากรว่าจะนำรายได้ส่งมาให้แก่รัฐนี้ ทำให้รัฐต้องเปลี่ยนแปลงระบบการควบคุมกำลังคนแต่เดิม ทั้งในด้านการเกณฑ์แรงงาน การเก็บล้วย และ เก็บเงินค่าราชการ แต่อย่างไรก็ตาม สัมครพรรคพวก หรือผู้ที่ทำงานกับเจ้าภาษีนายอากรโดยทั่ว ๆ ไปแล้วน่าจะเป็นแรงงานจ้างชาวส่นมากกว่าไพร่ไทย ทั้งนี้อาจเป็นเพราะเจ้าภาษีน่าจะคำนึงถึงประสิทธิภาพของแรงงานรับจ้างชาวส่นมากกว่า และนิยมใช้คนส่นซึ่งเป็นเชื้อชาติเดียวกัน และมีความชำนาญในระบบการเก็บภาษีผูกขาดมากกว่าคนไทยก็เป็นได้

ในส่วนที่เกี่ยวกับแรงงานจ้าง การค้าสำเภาทำให้จำนวนคนส่นอพยพในเมืองไทยเพิ่มมากขึ้นทางหนึ่ง³ เพราะเรือบรรทุกสินค้านั้นบรรทุกคนส่นเข้ามาด้วย ประกอบกับปัจจัยอื่น ๆ ทำให้จำนวนคนส่นในเมืองไทยเพิ่มมากขึ้นมากตั้งแต่ปลายรัชกาลที่ 2 โดยเข้ามาเป็นพ่อค้า ราชการเป็นขุนนาง เช่น เจ้าภาษีนายอากร และจำนวนมากที่เป็นภูริรับจ้างทำงานต่าง ๆ แรงงานจ้างซึ่งเริ่มปรากฏหลักฐานในสมัยรัชกาลที่ 2 เป็นที่นิยมมากขึ้นในสมัยต่อมา ส่วนใหญ่แล้วจ้างแรงงานคนส่น เพราะคนส่นมีอิสระยิ่งกว่าไพร่ทั่ว ๆ ไป⁴ และเป็นที่ยอมรับว่าแรงงานคนส่นมีประ-

¹ กจช., รัชกาลที่ 5 ม. 51/1 รายงานสดการต่าง ๆ ในมณฑลพิษณุโลก 18 พฤศจิกายน 112-20 พฤษภาคม 114.

² กหช., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 ไม่ปรากฏ จ.ศ. เลขที่ 26.

³ William G! Skinner, Chinese Society in Thailand..., p. 25 และ John Crawford, Journal of an Embassy to the Courts of Siam and Cochin China. (Japan: Oxford University Press., 1967), p. 412.

⁴ จะกล่าวถึงการควบคุมคนส่นในบทต่อไป.

สิทธิภาพกว่าแรงงานเกณฑ์¹ ชาวสินที่อพยพเข้ามาจำนวนมากตอบสนองความต้องการแรงงานในการผลิต เพื่อส่งออก และการผลิตเพื่อตลาดในขณะที่เราจะขอย้ายตัวมาก² แต่ในขณะที่เดียวกับที่ไปแรงงานสิน รัฐก็เปิดโอกาสให้ไพร่ที่ลักข้อมือแล้วรับจ้าง หรือขายแรงงานของตน นอกเหนือจากมอบแรงงานเกณฑ์ให้รัฐ เช่น ในคราวที่มีเรือต่างชาติเข้ามาติดต่อค้าขาย รัฐอนุญาตให้ไพร่ไปซื้อขาย และรับจ้างฝรั่งต่างชาติได้ แต่ต้องได้รับความยินยอมจากมูลนายของตนก่อน³ และรัฐเองใช้วิธีจ้างแรงงานไพร่ทำงานของรัฐด้วย ทั้ง ๆ ที่งานเหล่านั้นเคยเรียกเกณฑ์แรงงานบังคับจากไพร่ เช่น การจ้างคนล่องไม้ที่ส่งตัด และส่งซื้อแล้วลงไปกรุงเทพฯ⁴ รัฐมีแนวโน้มให้ค่าตอบแทนแรงงานแก่ไพร่แทนการเกณฑ์แรงงานบังคับ โดยมีอัตราค่าจ้างทั่ว ๆ ไป ประมาณเดือนละ 5 บาท⁵ จากการพิจารณาหลักฐานที่ปรากฏ จะเห็นว่าเดิมถ้ารัฐใช้ไพร่ทำงานพิเศษ รัฐจะอนุญาตให้ไพร่นั้นละเว้นจากงานประจำได้ เช่น ไพร่ล้วยถูกเกณฑ์เข้าเดือนไปทำเมืองสมุทรปราการ ได้รับยกเว้นล้วยให้เป็นการตอบแทนในปีนั้น⁶ แต่ในสมัยต่อมาเมื่อมีการจ้างแรงงานแพร่หลายทั่วไป งานบางงานมีทั้งไพร่แรงงานบังคับ และแรงงานจ้างปนกัน มีการเกณฑ์ไพร่ที่ฝังงานประจำอยู่แล้ว

¹ กขล., ร.5 เอกสารเก็บเล่มสมุดพิเศษ เล่ม 4 จ.ศ. 1240 เรื่องที่ 92 สำเนาคำตอบของพระยาภาณุวงศ์.

² ตรี ใญ่ยศฐาภรณ์, วัฒนธรรมกรรมพิภพบรรณกรรมต้นรัตนโกสินทร์, หน้า 158 และจะได้กล่าวถึงการไปแรงงานคนสินในบทที่ 4 ต่อไป.

³ กขล., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1218 เลขที่ 122 ประกาศเรื่องให้ราษฎรซื้อขายรับจ้างคนต่างประเทศ.

⁴ กขล., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1215 เลขที่ 5 และ จ.ศ. 1224 เลขที่ 45 คัดบอกเมืองสพบุรี.

⁵ กขล., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1224 เลขที่ 45 และ จ.ศ. 1219 เลขที่ 98.

⁶ กขล., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1206 เลขที่ 186.

เช่น ต้องส่งส่วยรายปีมาทำงานโยธา เช่น ขุดขนต่อไม้ในบริเวณพระพุทธรบาท รัฐคิดค่าจ้างให้ไพร่เหล่านั้นโดยกำหนดอัตราที่แน่นอนทั้งประเภทรายเดือน และตามผลงาน แล้วให้ส่งส่วยต่อไปตามปกติ นอกเสียจากว่าไพร่ไม่มีเวลาไปหาส่วย ก็อนุญาตให้หักจากค่าจ้างได้¹

จากหลักฐานข้างต้น แสดงให้เห็นการทวีความยืดหยุ่นของรัฐในการควบคุมกำลังคนขึ้น แต่อย่างไรก็ตาม แรงงานของไพร่ในลักษณะแรงงานบังคับยังคงเป็นสิ่งจำเป็น ทั้งต่อรัฐ และต่อมูลนายทั่ว ๆ ไป ในส่วนของมูลนายที่ร่วมทำการค้ากับต่างประเทศ ย่อมต้องอาศัยแรงงานไพร่ทำส่วย และผลิตสินค้าออก โดยไม่ต้องเสียค่าจ้างตอบแทน และการซื้อสินค้าจากไพร่ได้ สังกัดในราคาถูก ระบบการควบคุมกำลังคนแบบเดิมจึงยังคงให้ประโยชน์ต่อมูลนายทั้งหลาย² และการเกณฑ์แรงงานคงให้ประโยชน์ต่อรัฐด้วย ดังเห็นได้จากรัฐเรียกเกณฑ์ไพร่หัวเมืองทำส่วยที่รัฐต้องการเป็นกรณีพิเศษเสมอ³ ส่วนไพร่ในราชธานี และหัวเมืองใกล้เคียง รัฐเรียกใช้ทั้งงานประจำการ และงานโยธาต่าง ๆ สม่่าเสมอในแต่ละเดือน และตระหนักว่าไม่อาจยกเลิกแรงงานบังคับโดยสิ้นเชิงได้ ทั้งนี้เพราะเหตุผล 3 ประการคือ รัฐไม่มีเงินพอที่จะจ้างประการหนึ่ง ไม่อาจหาคนได้ทันกับความต้องการในกรณีที่ต้องการคนจำนวนมาก และกระหึ้นหิ้นประการหนึ่ง และประการสุดท้าย ถ้าเป็นงานยาก หรือหนัก ลูกจ้างอาจทิ้งงานหรือโกงอัตราค่าจ้างได้⁴ เมื่อพระ

¹ กษย., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1224 เลขที่ 45.

² นิธิ เอียวศรีวงศ์, ได้กล่าวว่า การควบคุมแบบเดิมยังคงมีประโยชน์ต่อชนชั้นกรรมสิทธิ์ผูกพันกับระบบศักดินาเดิม เพื่ออุดหนุนแรงงานในการผลิตสินค้าส่งออก และเมื่อผลประโยชน์ของมูลนายขยายตัวมากขึ้นในเวลาต่อมา จนทำให้ระบบศักดินาไม่สามารถตอบสนองแก่ชนชั้นกรรมสิทธิ์ได้เพียงพอ จึงได้มีการปฏิรูปการปกครองในสมัยรัชกาลที่ 5 เพื่อล้มเลิกระบบศักดินาแบบเก่าลง
ดู นิธิ เอียวศรีวงศ์, วัฒนธรรมกรรมสิทธิ์กับบรรณาการมัตนรัตนโกสินทร์, หน้า 101.

³ ดังได้กล่าวแล้วในบทที่ 2 เรื่องการเกณฑ์แรงงานกรณีพิเศษ.

⁴ กษย., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1219 เลขที่ 98 ประกาศเรื่องตามเสด็จบ้านอ่างศิลา ฯลฯ.

บาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงวางรากฐานการพัฒนาประเทศในด้านต่าง ๆ ทรงมีพระราชดำริที่จะเปลี่ยนแปลงการควบคุมกำส้งคน¹ แต่ย้งทรงหาทางออก หรือวิธีการที่เหมาะสมไม่ได้ สึงย้งคงใช้ระบบแบบเก่าที่มีความยืดหยุ่นอยู่แล้ว และเพิ่มความยืดหยุ่นขึ้นอีก เพื่อให้สอดคล้องกับความเปลี่ยนแปลงของบ้านเมืองในระยยะเวลานั้น และเพื่อเอื้ออำนวยประโยชน์แก่มูลนายในสภาพเศรษฐกิจแบบใหม่ด้วย

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

---

¹ กหย., จดหมายเหตุรัยกาลที่ 4 จ.ศ. 1219 เลขที่ 98 ประกาศเรื่องเล็ดจกสับ